(इंग्रजीत टंकलिखित न्यायनिर्णयाचा मराठी अनुवाद)

<u>प्रकाशन योग्य</u>

भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयात

दिवाणी मूळ अधिकारक्षेत्र

<u>रिट याचिका (दि) क्र. १०१५/२०१८</u>

पृथ्वी राज चौहान .... याचिकाकर्ता (अनेक)

विरुद्ध

युनियन ऑफ इंडिया आणि इतर .... उत्तरवादी

सोबत

<u>रिट याचिका (दि) क्र. १०१६/२०१८</u>

<u>न्यायनिर्णय</u>

<u>न्यायमूर्ति श्री. अरुण मिश्रा</u>

१. अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती (अत्याचार प्रतिबंधक) कायदा, १९८९ (१९८९ चा कायदा) चे कलम १८-अ घडवून समाविष्ट केलेल्या तरतुदींवर याचिकाकर्त्यांनी प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले आहे. कलम १८ तसेच कलम १८-अ खाली पुनरुत्पादित केले आहेत :-

> "१८. या कायद्यांतर्गत गुन्हा करणाऱ्या व्यक्तींना संहितेचे कलम ४३८ लागू होणार नाही. या कायद्यांतर्गत गुन्हा केल्याच्या आरोपाखाली कोणत्याही व्यक्तीला अटक करण्याच्या कोणत्याही प्रकरणाच्या संदर्भात संहितेच्या कलम ४३८ मधील काहीही लागू होणार नाही."
>
> " कलम १८-अ. (१) या कायद्याच्या प्रयोजनासाठी-
>
> (अ) कोणत्याही व्यक्तीविरुद्ध प्रथम खबरी अहवालाची नोंद करण्यासाठी प्राथमिक चौकशीची आवश्यकता नाही ; किंवा
>
> (ब) ज्या व्यक्तीविरुद्ध या कायद्यांतर्गत गुन्हा केल्याचा आरोप करण्यात आला आहे, अशा कोणत्याही व्यक्तीच्या अटकेसाठी तपास अधिकाऱ्याला, आवश्यक असल्यास, मंजुरीची आवश्यकता भासणार नाही आणि या

कायद्यांतर्गत किंवा संहितेअंतर्गत तरतूद केल्याखेरीज इतर कोणतीही प्रक्रिया लागू होणार नाही.

(२) कोणत्याही न्यायालयाचा कोणताही न्यायनिर्णय किंवा आदेश किंवा निर्देश असला तरी, संहितेच्या कलम ४३८ च्या तरतुदी या कायद्यांतर्गत असलेल्या खटल्याला लागू होणार नाहीत."

२. असे सादर करण्यात येत आहे की, डॉ. सुभाष काशीनाथ महाजन-विरुद्ध- महाराष्ट्र राज्य आणि इतर (२०१८) ६ एस. सी. सी. ४५४, मध्ये या न्यायालयाने दिलेला न्यायनिर्णय रद्द करण्यासाठी कलम १८-अ लागू करण्यात आले आहे ज्यामध्ये खालील दिशानिर्देश जारी केले आहेत :-

"८३. आमचे निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे आहेत :

(i) सध्याच्या खटल्यातील कार्यवाही हा न्यायालयीन प्रक्रियेचा स्पष्ट गैरवापर आहे आणि ती रद्द केली जातात.

(ii) जर सकृतदर्शनी कोणतेही प्रकरण समोर आले नाही किंवा न्यायालयीन छाननीमध्ये तक्रार सकृतदर्शनी दुर्भावनापूर्ण असल्याचे आढळून आले तर अत्याचार प्रतिबंधक कायद्यांतर्गत प्रकरणांमध्ये अटकपूर्व जामीन मंजूर करण्यावर पूर्ण बंदी नाही. पंकज डी.सुथार(उपरोल्लेखित) आणि डॉ. एन. टी. देसाई (उपरोल्लेखित) यांच्या प्रकरणामध्ये गुजरात उच्च न्यायालयानी व्यक्त केलेले मत आणि दृष्टिकोनास आम्ही मान्यता देतो आणि बलोथिया (उपरोल्लेखित) आणि मंजू देवी(उपरोल्लेखित) च्या प्रकरणामध्ये या न्यायालयाचे न्यायनिर्णय स्पष्ट करतो.

(iii) अत्याचार प्रतिबंधक कायद्यांतर्गत प्रकरणांमध्ये अटक कायद्याचा गैरवापर झाल्याचे मान्य झाले आहे हे लक्षात घेता,सरकारी कर्मचाऱ्याला नियुक्ती प्राधिकरणाच्या आणि खाजगी कर्मचाऱ्याला एस. एस. पी. (वरिष्ठ पोलीस अधीक्षक) च्या मान्यतेनंतरच अटक केली जाऊ शकते, जे नोंदवलेल्या कारणांसाठी आवश्यक वाटल्यास योग्य प्रकरणांमध्ये मंजूर केले

जाऊ शकते. पुढील स्थानबद्धतेला परवानगी देण्यासाठी दंडाधिकाऱ्यांनी अशा कारणांची छाननी करणे आवश्यक आहे.

(iv) एखाद्या निर्दोष व्यक्तीची खोट्या आरोपामध्ये फसवणूक टाळण्यासाठी, संबंधित पोलीस उपअधीक्षक द्वारे प्राथमिक चौकशी केली जाऊ शकते की, हे आरोप अत्याचार प्रतिबंधक कायद्यांतर्गत खटला ठरते की नाही आणि हे आरोप क्षुल्लक किंवा हेतुपूर्वक नाही.

(v) निर्देश (iii) आणि (iv) चे कोणतेही उल्लंघन शिस्तभंगाची कारवाई तसेच अवमानाच्या कारवाई करण्यायोग्य असेल.

वरील दिशानिर्देश भविष्यलक्षी आहेत."

३. असे सादर करण्यात आले आहे की, १९८९ च्या कायद्याच्या तरतुदींचे गैरवापर केले जात असल्याचे या न्यायालयाने डॉ. सुभाष काशीनाथ (उपरोल्लेखित) च्या प्रकरणामध्ये नमूद केले आहे, त्यामुळे ही दुरुस्ती मनमानी, अन्यायकारक, तर्कहीन आणि भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद २१ चे उल्लंघन करणारी आहे. फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम ४३८ अन्वये अटकपूर्व जामीन मिळविण्याच्या अधिकारात कोणतीही काटछाट होऊ शकली नसती. पूर्व छाननी आणि योग्य तपास आवश्यक आहे. अनावश्यक छळ रोखण्यासाठी १९८९ च्या कायद्यांतर्गत बहुतांश सुरक्षा उपायांची तरतूद करण्यात आली आहे. या न्यायालयाने मूलभूत हक्कांच्या उल्लंघनाच्या आधारावर सूचना व प्रौद्योगिकी कायद्याच्या कलम ६६-ए ची तरतूद रद्द केली आहे; त्याच आधारावर, १९८९ च्या कायद्याच्या कलम १८-ए च्या तरतुदी रद्द करण्यास पात्र आहेत.

४. बारमध्ये याबद्दल वाद नाही की, १९८९ च्या कायद्यातील कलम १८-ए मधील तरतुदी या न्यायालयाने डॉ. सुभाष काशीनाथच्या प्रकरणामध्ये पारित केलेल्या न्यायनिर्णयामुळे, मुख्यत्वे परिच्छेद ८३ मध्ये समाविष्ट दिशानिर्देश क्रमांक (iii) ते (v) मुळे लागू करण्यात आल्या होत्या. भारतीय संघराज्याने पुनर्विलोकन याचिका दाखल केल्या होत्या, जे मंजूर करण्यात आल्या आहेत, आणि (iii) ते (v) पर्यंतचे दिशानिर्देश मागे घेण्यात आले आहेत. अशा प्रकारे, पुनर्विलोकन याचिकांमध्ये पारित झालेले न्यायनिर्णय लक्षात घेता, या

प्रकरणाला शैक्षणिक महत्त्व दिले गेले आहे, कारण डॉ. सुभाष काशीनाथ (उपरोल्लेखित) यांच्या प्रकरणावर न्यायनिर्णय घेण्यापूर्वी प्रचलित असलेल्या विविध न्यायनिर्णयांनुसार आम्ही स्थिती पूर्ववत केली होती. ०१/१०/२०१९ रोजी पुनर्विलोकन याचिकांवर निर्णय घेताना तथ्ये आणि कारणे तपशीलवार दिली गेली आहेत आणि कलम १८-ए मध्ये घडविलेल्या तरतुदी लक्षात घेऊन केवळ काही स्पष्टीकरणांची आवश्यकता आहे, म्हणून आम्ही निर्णयावर भार टाकत नाही. संरक्षणात्मक भेदभाव असू शकतो, परंतु याउलट नाही. पुनर्विलोकन याचिकांमध्ये निर्णय देताना आम्ही खालीलप्रमाणे विविध प्रश्न हाताळले आहेत :-

"३६. वर नमूद केलेल्या कायदेशीर तत्त्वांच्या चर्चेच्या प्रकाशात, आम्ही परिच्छेद ८३ मध्ये जारी केलेल्या निर्देशांची जाहिरात करतो. निर्देश क्रमांक (iii) आणि (iv) आणि परिणामी दिशानिर्देश क्रमांक (v) यांचे पुनर्विलोकन करण्याचा/ परत बोलविण्याचा प्रयत्न केला जातो. दिशानिर्देशांमध्ये खालील पैलू समाविष्ट आहेत :-

१. लोकसेवकाची अटक नियुक्ती प्राधिकाऱ्याच्या मंजुरीनंतरच होऊ शकते.

२. वरिष्ठ पोलीस अधीक्षक (एस. एस. पी.) यांच्या मंजुरीनंतर गैर लोक सेवक कर्मचाऱ्याला अटक करणे.

३. कारणे नोंदविण्याची गरज वाटल्यास योग्य प्रकरणात अटक केली जाऊ शकते,

४. पुढील स्थानबद्धतेला परवानगी देण्यासाठी दंडाधिकाऱ्यांनी अटकेच्या कारणांची छाननी करणे आवश्यक आहे ;

५. अभिकथित केल्यामुळे खटला दाखल केला जाऊ शकतो की नाही आणि आरोप क्षुल्लक किंवा हेतुपूर्वक नाहीत हे शोधण्यासाठी पोलीस उपअधीक्षक स्तरावरील अधिकाऱ्यांकडून प्राथमिक चौकशी केली जाईल.

६. वर नमूद केलेल्या दिशानिर्देशांचे कोणतेही उल्लंघन केल्यास, शिस्तभंगाची तसेच अवमानाच्या कारवाई करण्यायोग्य असेल.

३७. उपरोक्त दिशानिर्देशांचा विस्तार करण्यापूर्वी, काही पैलूंची नोंद घेणे आवश्यक आहे. याबद्दल वाद नाही की, अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातीच्या

सदस्यांना दीर्घकाळ त्रास सहन करावा लागल्यामुळे, त्यांना समान करण्यासाठी भारतीय राज्यघटनेच्या कलम १५ आणि १९८९ च्या कायद्याच्या तरतुदींनुसार संरक्षणात्मक भेदभावाची परिकल्पना करण्यात आली आहे.

३८. अत्याचार प्रतिबंधक कायद्यांतर्गतचे सर्व गुन्हे दखलपात्र आहेत. आक्षेपित दिशानिर्देशांनी पोलिसांना अटक करण्याचा अधिकार दिला. प्रकरणानुसार उच्च अधिकारी किंवा नियोक्ता प्राधिकाऱ्यांच्या संमतीशिवाय अत्याचाराच्या खटल्यांमध्ये आरोपीला अटक केली जाऊ शकत नाही. सध्याच्या तरतुदींनुसार, नियोक्ता प्राधिकाऱ्याला लोकसेवकाच्या संबंधात अटकेची मंजुरी देण्याचा किंवा रोखण्याचा कोणताही अधिकार नाही.

३९. वर्ष २०१५-२०१६ च्या वार्षिक अहवालामध्ये अनुसूचित जातीं राष्ट्रीय आयोगाने अशा प्रकारे त्वरित प्रथम खबरी अहवाल नोंदविण्याची शिफारस केली आहे :-

“पोलीस आणि नागरी प्रशासन या दोन्हींकडून अत्याचारासंबंधी खटले हाताळताना प्रक्रियात्मक त्रुटींच्या घटना वारंवार घडतात, याबद्दल आयोगाने चिंता व्यक्त केली आहे. खटल्यांच्या न्यायालयीन प्रक्रियेत विलंब होत आहे. त्यामुळे आयोगाने, पोलिस तपासादरम्यान सामान्यतः आढळणाऱ्या त्रुटी तसेच नागरी प्रशासन करू शकतील तसे प्रतिबंधात्मक/साध्य कारवाई करण्यायोग्य कृती ओळखल्या. एन. सी. एस. सी. ने अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती (अत्याचार प्रतिबंधक) सुधारणा कायदा, २०१५ आणि २०१६ चे सुधारित नियम योग्य आणि वेळेवर लागू करण्याची तसेच सुधारणांसाठी खालील गोष्टी करण्याची शिफारस केली आहे :-

> "८.६.१ प्रथम खबरी अहवालाची नोंदणी- <u>प्रथम खबरी अहवालाची प्रत्यक्षात नोंदणी करण्यापूर्वी लेखी तक्रार मिळाल्यावर पोलिस अनेकदा प्राथमिक चौकशी करतात,</u> असे आयोगाचे निरीक्षण आहे. परिणामी, अनुसूचित जातीच्या पिडीताला फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम १५६(३) अन्वये प्रथम खबरी अहवाल नोंदविण्यासाठी न्यायालयांकडून दिशानिर्देश मागावे लागतात. माननीय सर्वोच्च न्यायालयानेही एकापेक्षा जास्त प्रसंगी प्रथम खबरी अहवाल नोंदविण्यावर भर दिला आहे.

राज्य/केंद्रशासित प्रदेशांच्या सरकारांनी प्रथम खबरी अहवालाची त्वरित नोंदणी अमलात आणावी यावर हा आयोग पुन्हा भर देतो.

४०. विद्वान महान्यायवादीने निदर्शनास आणून दिले की न्यायालयाने पुनर्विलोकनासाठी विचारात घेतलेल्या न्यायनिर्णयाची आकडेवारी असे सूचित करते की, सदर कायद्यांतर्गत ९ ते १० टक्के प्रकरणे खोटी असल्याचे आढळून आले. २०१६ च्या एन. सी. आर. बी. च्या आकडेवारीनुसार बनावटगिरीसारख्या इतर सामान्य गुन्ह्यांशी संबंधित खोट्या प्रकरणांची टक्केवारी तुलनात्मक आहे, म्हणजे ११.५१ टक्के आणि अपहरण आणि पळवून नेण्याच्या प्रकरणांसाठी ती ८. ८५ टक्के आहे. कलम ४८२ अंतर्गतच्या प्रकरणांमध्ये न्यायालयांद्वारे तशी काळजी घेतली जावी आणि जर सकृतदर्शनी कोणतेही प्रकरण तयार होत नाही, तर न्यायालय नेहमीच अटकपूर्व जामीन मंजूर करण्याचा आणि योग्य प्रकरणांमध्ये रद्द करण्याच्या अधिकाराचा विचार करू शकते. कमी दोषसिद्धीच्या दरासाठी, त्यांनी सादर केले की, हे गुन्हेगारी न्याय व्यवस्थेच्या अपयशाचे प्रतिबिंब आहे, कायद्याचा गैरवापर नाही. साक्षीदार क्वचितच दलित वर्गाचे समर्थन करण्यासाठी येतात, पक्षपाती मानसिकता कायम राहते आणि त्यांच्यावर अनेक प्रकारे दबाव आणला जातो आणि तक्रारदार क्वचितच धैर्य मिळवतो.

४१. देशाच्या विविध भागातील सध्याच्या परिस्थितीबाबत, अनुसूचित जाती/जमाती अजूनही देशाच्या विविध भागात समानतेसाठी आणि दिवाणी हक्कांच्या वापरासाठी संघर्ष करत आहेत हे पाहणे आम्हाला भाग पडते. अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातीच्या सदस्यांशी अजूनही देशाच्या विविध भागात भेदभाव केला जातो. आरक्षण असूनही, विकासाची फळे त्यांच्यापर्यंत पोहोचली नाहीत, मोठ्या प्रमाणात, ते समाजातील असमान आणि असुरक्षित घटक आहेत. अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींचे वर्ग अपमान आणि शोषणाचा सामना करत आले आहेत आणि शतकानुशतके ते सामाजिकदृष्ट्या बहिष्कृत झाले आहेत. त्यांच्या दुःखांचे उच्चाटन करण्यासाठी त्यांच्या उन्नतीचे प्रयत्न व्हायला हवे होते.

४२.	जरी राज्यघटनेचे अनुच्छेद १७ अस्पृश्यतेला प्रतिबंधित करते, तरी अस्पृश्यता नाहीशी झाली आहे काय? देशाच्या विविध भागांतील सध्याच्या सामाजिक परिस्थितीमध्ये आपल्याला या सर्व संबंधित प्रश्नांची उत्तरे शोधावी लागतील. याचे स्पष्ट उत्तर असे आहे की अस्पृश्यता जरी नष्ट करण्याचा हेतू असला तरी गेल्या ७० वर्षांत ती नाहीशी झालेली नाही. आपण अजूनही 'Tryst with destiny' (नियतीने प्रयत्न करण्याचा) प्रयोग करीत आहोत. अस्पृश्यांची दुर्दशा अशी आहे की त्यांना अजूनही विविध नागरी हक्कांपासून वंचित ठेवले जाते; खेड्यापाड्यात, दुर्गम भागात जिथे विकासाची फळे झिरपलेली नाहीत, तिथे परिस्थिती आणखी वाईट आहे. त्यांना समान नागरी हक्क मिळू शकत नाहीत. साधनसंपत्तीचा अभाव आणि अयोग्य नियोजन आणि औदासीन्य यामुळे आम्ही हरिजनांना साफसफाईच्या आधुनिक पद्धती पुरवू शकलो नाही. तो उच्च वर्गाच्या व्यक्तीशी बरोबरीने हस्तांदोलन करू शकतो काय? आपण मानसिकतेच्या आणि मानवी प्रतिष्ठेच्या त्या पातळीपर्यंत पोहोचू शकलो आहोत काय आणि जातीवर आधारित भेदभाव दूर करू शकलो आहोत काय ? स्वच्छतेच्या खोट्या वेषाने परिस्थिती सुटू शकते काय, अशी स्थिती कशी काय प्रचलित आहे आणि नाहीशी झाली नाही, याला आपण जबाबदार नाही आहोत काय ? याचे उत्तर केवळ आत्म परीक्षण करूनच मिळू शकते. तथापि, एक गोष्ट निश्चित आहे की, परिकल्पित केल्याप्रमाणे आपण खऱ्या अर्थाने अस्पृश्यतेचे निर्मूलन करू शकलो नाहीत आणि आपण दलित वर्गाला मूलभूत नागरी हक्क आणि सुविधा, जीवन जगण्यायोग्य बनविणाऱ्या कमी खर्चाच्या सुखसोयी प्रदान करू शकलो नाहीत. त्याहीपेक्षा, ज्या आदिवासींना काही ठिकाणी अजूनही विलगीकरणात ठेवण्यात आले आहे, कारण संरक्षणासाठी भरीव रक्कम खर्च करूनही आम्ही त्यांना मूलभूत सुविधा, शिक्षण आणि जीवन जगण्यासाठी कमी खर्चाच्या सुखसोयी पुरवू शकलो नाहीत, हे किती काळ चालू राहील. त्यांना सुसंस्कृत समाजाचे मनोरंजन करण्यासाठी यथास्थिती तसेच ठेवायचे आहे काय ? संस्कृतीच्या संरक्षणाच्या नावाखाली त्यांना विकासाच्या फळांपासून वंचित ठेवण्यात येते आणि त्यांना पारंपरिक हक्कांच्या उल्लंघनास सामोरे जावे लागते काय ?

४३.	खडक सिंग विरुद्ध हिमाचल प्रदेश राज्य, [ए. आय. आर. १९६३ एस. सी. १२९५] च्या प्रकरणामध्ये या न्यायालयाने असे निरीक्षण नोंदवले आहे की, जगण्याचा अधिकार हा

केवळ एक प्राणिवत अस्तित्व नाही. अनुच्छेद २१ अनुसार, जगण्याच्या अधिकारात सन्मानाने जगण्याचा अधिकार समाविष्ट आहे. मूलभूत मानवी प्रतिष्ठेचा अर्थ असा आहे की सर्व व्यक्तींना सर्व बाबतीत मानव म्हणून समान वागणूक दिली जाते आणि त्यांना अस्पृश्य, दलित आणि शोषणाची वस्तू   म्हणून वागणूक दिली जात नाही. त्यात असेही सूचित करण्यात आले आहे की, ते जातीच्या आधारावर उच्चभ्रू वर्गाची सेवा करण्यासाठी जन्माला आलेले नाहीत. जातीय भेदभावाची मुळे खोलवर रुजलेली होती, त्यामुळे तो दूर करण्यासाठी सातत्याने प्रयत्न सुरू आहेत, परंतु तरीही आपल्याला खरे ध्येय साध्य करायचे आहे. वैयक्तिक आणि सामूहिक प्रयत्नांमुळे आपण अंशतः यशस्वी ठरलो आहोत यात शंका नाही.

४४.   हिंचलाल तिवारी विरुद्ध कमला देवी, (२००१) ६ एस. सी. सी. ४९६ मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे, राज्यघटनेच्या अनुच्छेद २१ अंतर्गत लोकांना दर्जेदार जीवनाचा आनंद मिळणे हे हमी दिलेल्या अधिकाराचे सार आहे. फ्रान्सिस कोरली मुलिन विरुद्ध प्रशासक,यूनियन टेरिटरी, दिल्ली, ए. आय. आर. १९८१ एस. सी. ७४६, ओल्गा टेलिस विरुद्ध बॉम्बे कॉर्पोरेशन, ए. आय. आर. १९८६ एस. सी. १८० मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे मानवी प्रतिष्ठेसह जगण्याचा अधिकार जीवनाच्या अधिकारात समाविष्ट आहे. लिंगभेद अन्याय, प्रदूषण, पर्यावरणाचा ऱ्हास, कुपोषण, दलितांचा सामाजिक बहिष्कार ही मानवी हक्कांच्या उल्लंघनाची उदाहरणे आहेत, जे या न्यायालयाने पीपल्स युनियन फॉर सिव्हिल लिबर्टीज विरुद्ध युनियन ऑफ इंडिया (२००५) २ एस सी सी   ४३६ च्या प्रकरणात निरीक्षण केले आहे :-

> "३४. या प्रश्नाचे दुसऱ्या दृष्टिकोनातूनही परीक्षण केले जाऊ शकते. मानवी हक्कांच्या उल्लंघनाचे पोलीस अधिकाऱ्याचे ज्ञान किंवा अनुभव हे मानवी हक्क उल्लंघनाचे आणि त्याच्या संरक्षणाचे फक्त एक पैलू दर्शवते, जे गुन्ह्यातून उद्भवणारे आहे. मानवी हक्कांचे उल्लंघन हे विविध प्रकारचे आहेत, जे पोलिस क्रूरता व्यतिरिक्त लैंगिक अन्याय, प्रदूषण, पर्यावरणाचा ऱ्हास, कुपोषण, दलितांचा सामाजिक बहिष्कार इत्यादी आहेत. एक पोलीस अधिकारी केवळ

एका पैलूचा अनुभव असल्याचा दावा करू शकतो. ती या कलमाची आवश्यकता नाही”. (भर दिला जातो)

४५. सन्मानाने जगण्याचा अधिकार आहे आणि सन्मानाने मरण्याचा अधिकारही आहे. मानवी हक्कांच्या उल्लंघनासाठी अनुच्छेद २१ अंतर्गत नुकसानभरपाई देणे हे सहवर्तींपैकी एक आहे जे १९८९ च्या कायद्याच्या तरतुदींनुसार गुन्हा केल्याच्या प्रकरणात नुकसानभरपाई देण्याच्या तरतुदीमध्ये सांविधिक उपाय म्हणून अभिव्यक्त करण्यात आली आहे. चांगली प्रतिष्ठा हा वैयक्तिक सुरक्षेचा एक घटक आहे आणि राज्यघटनेने त्याला जीवन, स्वातंत्र्य आणि मालमत्तेचा उपभोग घेण्याच्या अधिकाराइतकेच संरक्षण दिले आहे. म्हणून, तो अनुच्छेद २१ अन्वये नागरिकांच्या जगण्याच्या अधिकाराचा एक अत्यावश्यक घटक मानण्यात आला आहे, जसे की या न्यायालयाने उमेश कुमार – विरुद्ध - आंध्र प्रदेश राज्य (२०१३) १० एस. सी. सी. ५९१, किशोर सम्रिते - विरुद्ध - उत्तर प्रदेश राज्य (२०१३) २ एस. सी. सी. ३९८ आणि सुब्रहमण्यम स्वामी – विरुद्ध - भारताचे संघ (२०१६) ७ एससीसी २२१ या प्रकरणांमध्ये निरीक्षण केले आहे. १९८९ च्या कायद्याच्या तरतुदीं थोडक्यात, भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद २१ च्या विविध पैलूंचा समावेश करणाऱ्या सहवर्ती आहेत.

४६. ते शेतात बंधुआ किंवा सक्तीने मजूर म्हणून काम करतात, जे प्रयत्न करूनही रद्द केले जात नाही. काही क्षेत्रांमध्ये, महिलांना प्रतिष्ठा आणि सन्मानाची वागणूक दिली जात नाही आणि त्यांचे विविध स्वरूपात लैंगिक शोषण केले जाते. आपण सीवर कामगारांना चेंबरमध्ये विषारी वायूंमुळे मरताना पाहतो. ते मृत्यूच्या सापळ्यासारखे आहेत. आपण मलनिस्सारण कक्षांमध्ये प्रवेश करण्यासाठी मुखवटे आणि ऑक्सिजन सिलिंडर पुरवू शकलो नाही, आपण त्यांना अशा प्रकारे मरण्यासाठी सोडू शकत नाही आणि अधिकारी/यंत्रणेशी संबंधित कठोर उत्तरदायित्व टाळू शकत नाही आणि तरीही त्यांच्या नागरी हक्कांचा उपभोग घेण्याच्या बाबतीत समाजात भेदभाव केला जातो आणि ते मानवी प्रतिष्ठेसह जगू शकत नाहीत.

४७. भारतीय राज्यघटना अनुच्छेद १४ मधील तरतुदींनुसार कायद्यासमोर समानता प्रदान करते. राज्यघटनेचे अनुच्छेद १५(४) हे कोणत्याही सामाजिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या

मागासलेल्या वर्गाच्या नागरिकांच्या किंवा अनुसूचित जाती आणि जमातीच्या प्रगतीसाठी विशेष तरतूद करण्याचा अपवाद घडविते आणि अल्पसंख्याक शैक्षणिक संस्थांव्यतिरिक्त राज्याद्वारे अनुदानित किंवा विनाअनुदानित खाजगी शैक्षणिक संस्थांसह शैक्षणिक संस्थांमध्ये त्यांच्या प्रवेशासंदर्भात अनुच्छेद १५ (५) अंतर्गत अधिक संरक्षण प्रदान करते. कैलास आणि इतर - विरुद्ध महाराष्ट्र राज्य, २०११ (१) एस. सी. सी. ७९३ च्या प्रकरणामध्ये निरीक्षण केल्याप्रमाणे, ऐतिहासिकदृष्ट्या वंचित गटांना विशेष संरक्षण आणि मदत दिली जाणे आवश्यक आहे जेणेकरुन त्यांना त्यांच्या गरिबी आणि खालच्या सामाजिक दर्जातून वर आणता येईल. अशा पदधारकांना अनुच्छेद १५(४) अंतर्गत संरक्षण देण्याचे प्रयत्न विधिमंडळाने करावेत, जेणेकरून इतरांसाठी उपलब्ध असलेल्या सामान्य कायद्याच्या तरतुदींच्या तुलनेत अधिक कठोर तरतुदींसह त्यांच्याशी व्यवहार केल्यास अशी असमानता निर्माण होईल जी घटनात्मकदृष्ट्या अनुज्ञेय / परिकल्पित नाही. ही कृती घटनात्मक योजनेद्वारे समर्थित नसलेल्या अनिवार्य घटनात्मक तरतुदींना नाकारण्याची असेल; त्याऐवजी, ती अनिवार्य घटनात्मक संरक्षणाच्या विरोधात असेल. अनुसूचित जाती आणि जमातीच्या सदस्यांना इतरांच्या तुलनेत आणि विशेषतः तथाकथित उच्च जाती/सामान्य प्रवर्गासाठी प्रतिकूल स्थितीत ठेवणे हे विधिमंडळासाठी खुले नाही. अशा प्रकारे, जेव्हा आपण पार्श्वभूमीच्या दृष्टीकोनातून डोकावतो, तेव्हा त्यांच्याशी भेदभाव केला जाऊ शकत नाही. विधिमंडळ जे कायदेशीरपणे करू शकत नाही, ते न्यायालयांच्या व्याख्यात्मक प्रक्रियेद्वारे केले जाऊ शकत नाही.

४८. विशिष्ट कायदा म्हणजे १९८९ चा कायदा लागू करण्यात आला आहे आणि त्याच्या तरतुदी अधिक प्रभावी करण्यासाठी २०१६ मध्ये त्यात सुधारणा देखील करण्यात आली आहे. खटल्यांच्या जलद सुनावणीसाठी विशेष अभियोक्ता प्रदान केले पाहिजे. पीडितांचे पुनर्वसन, साक्षीदारांचे संरक्षण आणि त्याच्याशी संबंधित बाबींसाठीही प्रोत्साहन दिले जाते.

४९. असा कोणताही अंदाज नाही की, अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातीचे सदस्य एक वर्ग म्हणून कायद्याच्या तरतुदींचा गैरवापर करू शकतात आणि उच्च जातीचे सदस्य किंवा उच्चभ्रू वर्गातील सदस्य त्याचा अवलंब करत नाहीत. खोटी रिपोर्ट दाखल

करण्यासाठी करण्यासाठी, एखाद्या व्यक्तीची जात हे कारण आहे असे म्हणता येणार नाही. हे मानवी अपयशामुळे आहे, जातीच्या घटकामुळे नाही. अशा कृतीसाठी जातीला जबाबदार धरता येत नाही. दुसरीकडे, मागासलेपणामुळे अनुसूचित जाती आणि जमातीच्या सदस्यांना खोटे तर सोडा, अगदी प्रथम खबरी अहवाल दाखल करण्याचे धाडस गोळा करणे फारच कठीण आहे. जर ते खोटे/अप्रमाणित असल्याचे आढळून आले, तर ते सदोष तपासामुळे किंवा जातीच्या घटकाची पर्वा न करता मानवी अपयशांसह इतर विविध कारणांमुळे असू शकते. अशी काही प्रकरणे असू शकतात जी खोटी असू शकतात जी न्यायालयाच्या हस्तक्षेपासाठी कारणीभूत असू शकतात, परंतु अशा गैरवापरामुळे कायदा बदलला जाऊ शकत नाही. अशा परिस्थितीत, फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम ४८२ अंतर्गत कार्यवाही करताना काळजी घेतली जाऊ शकते.

५०. गृह मंत्रालयाच्या राष्ट्रीय गुन्हे अभिलेख कार्यालयाची आकडेवारी केंद्र सरकारच्या वतीने निदर्शनास आणण्यात आली आहे, जी सूचित करते की वर्ष २०१६ मध्ये, १९८९ च्या कायद्यांतर्गत ४७,००० पेक्षा जास्त प्रकरणे नोंदविण्यात आली होती. सदर आकडे चिंताजनक आहे आणि हे कायद्याच्या तरतुदींच्या गैरवापराच्या परिणामामुळे आहे, असे म्हणता येणार नाही.

५१. खरे तर, अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींच्या सदस्यांना दीर्घकाळ त्रास सहन करावा लागला आहे, त्यामुळे जर आपण त्यांना भेदभावापासून संरक्षणात्मक लाभ देऊ शकलो नाही, तर आपण त्यांना विषमता वाढविणाऱ्या आणि आपल्या राज्यघटनेच्या भावनेच्या विरुद्ध जाणाऱ्या प्रतिकूल स्थितीत अजिबात ठेवू शकत नाही ज्यामुळे त्यांना इजा पोहोचेल. त्या सर्वांना लबाड किंवा कपटी म्हणून वागवणे मूलभूत मानवी प्रतिष्ठेच्या विरुद्ध असेल आणि अशा तक्रारकर्त्याच्या प्रत्येक तक्रारीकडे संशयाने पाहू शकत नाही. प्रत्यक्ष साक्षीदार त्यांच्या बाजूने बोलण्यासाठी पुढे येत नाहीत. उच्च जातीच्या विरुद्ध बोलण्याचे धाडस ते क्वचितच करतात, म्हणूनच साक्षीदारांच्या संरक्षणासाठी आणि पीडितांच्या पुनर्वसनासाठी सुधारणाद्वारे तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. सर्व मानव जात त्यांच्या दुर्बलतेसह समान आहेत. अनुसूचित जाती आणि जमातींना अशा व्यक्तींप्रमाणे वागणूक देणे

जे अनुसूचित जाती आणि जमाती कायद्याच्या तरतुदींनुसार सूड उगवण्यासाठी किंवा अन्यथा अशा गुन्ह्याला बळी पडल्यास त्यांना आर्थिक लाभ उपलब्ध करून देण्यात येईल म्हणून खोटे अहवाल दाखल करण्यास प्रवृत्त आहेत, हे मूलभूत मानवी समानतेच्या विरुद्ध असेल. असे गृहित धरले जाऊ शकत नाही की अशा वर्गाची व्यक्ती स्वतःला इजा पोहोचवून आणि केवळ आर्थिक लाभ मिळवण्यासाठी किंवा सूड घेण्यासाठी चुकीचा अहवाल दाखल करेल. असे गृहीत धरले तर, याचा अर्थ जखमेवर मीठ चोळणे असा होईल. अश्या वस्तुस्थितीमुळे की एखादी व्यक्ती कायद्याच्या तरतुदींचा गैर वापर करू शकतो, त्या वर्गाशी संशयपूर्वक वागण्याचे कारण असू शकत नाही. हे मानवी अपयशामुळे आहे, जातीच्या घटकामुळे नाही. आम्लीय पदार्थांने हल्ला, अनुसूचित जाती/जमातीच्या महिलांचा लैंगिक छळ, बलात्कार, हत्या इत्यादी प्रकरणांमध्ये आर्थिक लाभ दिले जातात. अशा प्रकरणांमध्ये प्रथम खबरी अहवाल त्वरित नोंदविणे आवश्यक आहे.

५२.   ही एक दुर्दैवी परिस्थिती आहे की, देशात जातिव्यवस्था अजूनही कायम आहे आणि लोक झोपडपट्ट्यांमध्ये, विशेषतः गगनचुंबी इमारतींखाली राहतात आणि ते अशा इमारतींच्या रहिवाशांची सेवा करतात.

५३.   अशा रायडर द्वारे पदाधिकाऱ्यांना हाताळताना, अनुसूचित जाती/अनुसूचित जमाती प्रवर्गाने दिलेला रिपोर्ट, पोलिस उप अधीक्षकांच्या प्राथमिक तपासानंतरच नोंदविण्यात येईल, तर फौजदारी प्रक्रिया संहितेअंतर्गत, दखलपात्र गुन्ह्याशी संबंधित तक्रार त्वरित नोंदवावी लागते. याचा अर्थ उच्च जातीने दिलेली रिपोर्ट ताबडतोब नोंदवावी लागेल आणि तात्काळ अटक केली जाऊ शकेल, तर १९८९ च्या कायद्यांतर्गत गुन्ह्याच्या बाबतीत तो सशर्त असेल. राज्यघटनेच्या अनुच्छेद १५, १७ आणि २१ मध्ये परिकल्पित केल्यानुसार, अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातीच्या सदस्यांना भेदभाव संरक्षणाचा विरोध केला जाईल आणि त्यांना असमान मानण्यासारखे होईल, त्यांना समान करण्यासाठी राज्यघटनेच्या आदेशानुसार सहाय्यक कारवाई करणे आवश्यक आहे. सकृतदर्शनी त्यांना कोणत्याही प्रकारे कमी लेखणे अनुज्ञेय नाही. हे फौजदारी प्रक्रिया संहितेअंतर्गत विहित प्रक्रियेच्या विरुद्ध आणि

या न्यायालयाने ललिता कुमारी(उपरोल्लेखित) च्या प्रकरणात मांडलेल्या कायद्याच्या विरुद्ध असेल.

५४. खंड (iii) आणि (iv) मधील मार्गदर्शक तत्त्वे १९८९ च्या कायद्याच्या कलम १८ मधील तरतुदी लक्षात घेऊन जारी करण्यात आल्याचे दिसते; तर (१९९५) ३ एस. सी. सी. २२१ मध्ये प्रकाशित मध्य प्रदेश राज्य -विरुद्ध- आर. के. बलोथिया च्या प्रकरणात या न्यायालयाने उद्देशपूर्वक व्याख्येद्वारे पुरेसे संरक्षण प्रदान केले आहे. या न्यायालयाचे सातत्यपूर्ण मत असे आहे की, जर सकृतदर्शनी १९८९ च्या अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती कायद्याच्या तरतुदीन्वये प्रकरण साबित करण्यात आले नाही, तर त्या प्रकरणात अटकपूर्व जामीन मंजूर करण्यावर कलम १८ अन्वये अस्तित्वात आलेला प्रतिबंध लागू होणार नाही. अशा प्रकारे, कायद्यातील तरतुदींच्या गैरवापरबद्दल काळजी घेण्याचा वरील निर्णयाचा हेतू आहे. करतार सिंग (उपरोल्लेखित) च्या प्रकरणात, या न्यायालयाच्या घटनापीठाने असे मत मांडले आहे की, अटकपूर्व जामिनाचा अधिकार काढून घेणे म्हणजे भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद २१ चे उल्लंघन ठरणार नाही. अशा प्रकारे सकृतदर्शनी असे दिसते की, वर नमूद निर्णयामध्ये तरतुदींच्या गैरवापराच्या बाबतीत पुरेसे संरक्षण प्रदान करण्यात आले आहेत.

५५. खंड (iii) आणि (iv) खेरीज जारी केलेल्या निर्देशांमुळे प्रकरणांच्या तपासात विलंब होऊ शकतो. २०१६ साली नियमांमध्ये केलेल्या दुरुस्तीनुसार, खटला वेळेवर सुरू करण्यासाठी आरोपपत्र दाखल करावे लागेल. जारी केलेल्या निर्देशांमुळे कायदा / नियमावलीनुसार तयार केलेल्या वेळेच्या योजनेला विलंब होण्याची शक्यता आहे.

<u>नियुक्ती प्राधिकाऱ्याची पुनः मंजुरी</u> :

५६. लोक सेवकांच्या संदर्भात, फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम १९७ मधील तरतुदी, नियुक्ती प्राधिकाऱ्याच्या मंजुरीशिवाय गुन्ह्याची दखल घेण्यास प्रतिबंध करून संरक्षण प्रदान करतात आणि अटकेच्या टप्प्यावर ही तरतूद लागू केली जाऊ शकत नाही. ते फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम १९७ च्या भावनेच्या विरुद्ध असेल. फौजदारी प्रक्रिया संहितेची

कलम ४१, प्रत्येक पोलिस अधिकाऱ्याला दखलपात्र गुन्ह्याच्या बाबतीत अटक करण्यास अधिकृत करते आणि फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम २(क) च्या संदर्भात, दखलपात्र गुन्ह्याची व्याख्या अशी आहे की त्या कारणासाठी पोलीस अधिकारी वॉरंटशिवाय अटक करू शकतात.

५७. जर कोणत्याही व्यक्तीला अशी शंका आली की त्याला अटक केली जाऊ शकते, त्याचा छळ केला जाऊ शकतो आणि खोटे फसविले जाऊ शकते , तर तो (२००५) १ एस. सी. सी. ५६८ मध्ये प्रकाशित 'ओडिशा राज्य -विरुद्ध- देबेन्द्र नाथ पाधी'च्या प्रकरणात निरीक्षण केल्याप्रमाणे, कलम ४८२ अंतर्गत प्रथम खबरी अहवाल रद्द करण्यासाठी उच्च न्यायालयात जाऊ शकतो.

५८. जर त्याने १९८९ च्या कायद्यांतर्गत गुन्हा केल्याचा आरोप आहे, तर सदर कायद्याच्या तरतुदींनुसार लोकसेवकाच्या अटकेसाठी वर नमूद केलेली मार्गदर्शक तत्त्वे जारी करताना नियुक्ती प्राधिकाऱ्याची मंजुरी अनिवार्य करण्यात आली आहे. लोकसेवकाला अटक करण्यासाठी नियुक्ती प्राधिकाऱ्याची परवानगी वैधानिकदृष्ट्या अजिबात अनुस्यूत नाही; ती विधिमंडळासाठी राखीव असलेल्या क्षेत्रावर अतिक्रमण करणारी आहे. हे निर्देश म्हणजे कायदेविषयक स्वरूप असलेले आदेश आहे, जे न्यायालयांसाठी निश्चित केलेले नाही.

५९. हे निर्देश भेदभावपूर्ण आहे आणि त्यामुळे अनेक कायदेशीर गुंतागुंत निर्माण होतील. कोणत्या आधारावर नियुक्ती प्राधिकारी लोकसेवकाला अटक करण्याची परवानगी देईल ? जेव्हा तपास पूर्ण होत नाही, तेव्हा लोकसेवकाला अटक करायची की नाही हे कसे ठरवायचे ? अधिकृत कर्तव्य बजावताना घडलेल्या गुन्ह्यामध्ये खटला चालवण्याची परवानगी आवश्यक नसलेल्या प्रकरणात नियुक्ती प्राधिकाऱ्याने केस डायरी तपासणे योग्य ठरेल की नाही ? १९८९ च्या कायद्यांतर्गत प्रत्येक प्रकरणात लोकसेवकाच्या अटकेच्या मंजुरीसाठी नियुक्ती प्राधिकाऱ्याकडे जाण्यास पुरेसा वेळ लागण्याची शक्यता आहे. नियुक्ती प्राधिकाऱ्याला केलेल्या गुन्ह्याची मूलभूत वास्तविकता माहित असणे अपेक्षित नाही आणि तपासाची पुढील प्रगती सुनिश्चित करण्यासाठी कधीकधी तात्काळ अटक करणे आवश्यक

होते. अनेकदा अटकेशिवाय तपास पूर्ण होऊ शकत नाही. मंजुरीचा प्रश्न ठरवण्यासाठी नियुक्ती प्राधिकाऱ्यासमोर कोणतीही सामग्री असू शकत नाही. लोकसेवकाला अटक करावी की नाही हे ठरविणे नियुक्ती प्राधिकाऱ्याचे कार्य नाही, तर ते पूर्णतः सांविधिकेतर आहे. जर नियुक्ती प्राधिकाऱ्याचे असे मत असेल की एखाद्या लोकसेवकाला अटक केली जाऊ नये आणि म्हणून त्याने मंजुरी नाकारली, तर काय होईल, कारण अटकपूर्व जामीन मंजूर करण्याची तरतूद नाही. हे न्यायालयाचे कामकाज हिरावून घेण्यासारखे असेल. कलम ४३८ अन्वये कोणताही सकृतदर्शनी खटला साबित न झाल्यास, कलम ४३९ अन्वये आरोपीला जामीन मिळण्याचा हक्क आहे की नाही हे ठरविणे न्यायालयाचे काम आहे. अटक न करण्याचे नियुक्ती प्राधिकाऱ्याचे दिशानिर्देश १९८९ च्या कायद्याच्या तरतुदींशी संघर्ष निर्माण करू शकतात आणि ते वैधानिक आधार नसलेले आहेत.

६०. जारी केलेल्या मार्गदर्शक तत्त्वांनुसार, अनेक प्रकरणांमध्ये विसंगतीपूर्ण परिस्थिती उद्भवू शकते. जर नियुक्ती प्राधिकाऱ्याने असे मत मांडले की, सकृतदर्शनी कोणतेही प्रकरण नसल्यामुळे पदधारक व्यक्तीला अटक केली जाणार नाही, तर अनेक गुंतागुंत निर्माण होऊ शकतात. फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या सामान्य कायद्यामध्ये, एखाद्या गुन्हेगाराला, कदाचित एखाद्या लोकसेवकाला अटक करण्यासाठी, नियुक्ती प्राधिकाऱ्याची परवानगी घेण्याची तरतूद नाही. भारतीय दंड संहिता आणि फौजदारी प्रक्रिया संहिता अंतर्गत अटकेच्या बाबतीत लोकसेवकाला असे कोणतेही सांविधिक संरक्षण प्रदान केलेले नाही कारण १९८९ च्या कायद्यांतर्गत प्रकरणांमध्ये असा रायडर लादणे भेदभावपूर्ण ठरेल. केवळ अधिकृत कर्तव्ये पार पाडण्याच्या बाबतीत, काही गुन्हे घडल्याचे दिसून येते, अशा परिस्थितीत खटला दाखल करण्यास मंजुरी आवश्यक असू शकते, अन्यथा नव्हे. जर हे कृत्य अधिकृत कर्तव्याच्या कार्यक्षेत्राच्या बाहेर असेल, तर अशा मंजुरीची आवश्यकता नाही.

६१. दखलपात्र, अजामीनपात्र गुन्ह्यात प्रथम खबरी अहवाल आणि पोलीस अधिकाऱ्याने केलेल्या तपासाच्या बाबतीत नियुक्ती प्राधिकारी गप्प बसू शकत नाही; हे कार्य नियुक्ती प्राधिकाऱ्याला दिले जाऊ शकत नाही कारण फौजदारी प्रक्रिया संहिता किंवा १९८९ च्या कायद्यामध्ये त्याची परिकल्पना केलेली नाही. अशा प्रकारे सदर रायडर १९८९ च्या

कायद्यांतर्गत प्रकरणांच्या संदर्भात लादला जाऊ शकत नाही, कारण असे असू शकते की, सदर कायद्यातील तरतुदींचा कधी कधी गैरवापर केला जातो, नियुक्ती प्राधिकाऱ्याद्वारे अटकेच्या मंजुरीच्या अधिकाराचा वापर करणे पूर्णपणे अननुज्ञेय आणि अव्यवहार्य आहे, याशिवाय ते विधिमंडळासाठी राखीव असलेल्या क्षेत्रावर अतिक्रमण करते आणि सामान्य कायद्याच्या तरतुदींच्या विरुद्ध आहे, कारण सामान्य कायद्यानुसार अशा कोणत्याही पुरवणी कलमाची कल्पना केलेली नाही.

६२. आरोपीला अटक करण्यासाठी नियुक्ती प्राधिकाऱ्याची परवानगी घेणे अनुज्ञेय आहे असे गृहीत धरले तर अनुसूचित जाती आणि जमातीच्या सदस्यांची स्थिती आणखी बिघडेल. जर त्यांना विशेष संरक्षण दिले जाणार नसेल, तर त्यांना पुढे अहितकारक स्थितीत ठेवले जाणार नाही. या अटीची अंमलबजावणी त्यांना निराश करू शकते आणि पोलिसांशी संपर्क साधण्यापासून परावृत्त करू शकते आणि अनुसूचित जाती आणि जमातीच्या सर्व सदस्यांवर संशयाची छाया पडू शकते, ज्याची घटनात्मकदृष्ट्या कल्पना केली जाऊ शकत नाही. इतर जाती कायद्याच्या तरतुदींचा गैरवापर करू शकतात; तसेच, १९८९ च्या कायद्यातील तरतुदींचा गैरवापर होतो, असे म्हणता येणार नाही. जर निर्देश लागू करण्याची परवानगी दिली गेली, तर ते दिवस दूर नाही जेव्हा आरोपीला अटक केली जाऊ शकते की नाही याचा विचार करण्यासाठी आणि नियुक्ती प्राधिकाऱ्याने अटक करण्यास परवानगी देण्यासाठी किंवा नाकारण्यासाठी नोंदवलेल्या कारणांबद्दल त्याला निर्देश देणारी रिट याचिका दाखल करावी लागेल. फौजदारी तपासात हस्तक्षेप करणे हे नियुक्ती प्राधिकाऱ्याचे काम नाही. जर उंबरठ्यावर असताना, अटकेसाठी नियुक्ती प्राधिकाऱ्याची मंजुरी आवश्यक केली, तर कायद्याचा हेतूच विफल होण्याची शक्यता आहे. विविध गुंतागुंत उद्भवू शकतात. तपास निर्दिष्ट वेळेत पूर्ण केले जाऊ शकत नाही किंवा कल्पना केल्याप्रमाणे न्यायचौकशी पूर्ण होऊ शकत नाही. १९८९ च्या विलंबित कायद्यामुळे दलित वर्गाची दुर्दशा आणखी वाढेल.

संदर्भामध्ये : गैर लोकसेवकांच्या बाबतीत वरिष्ठ पोलीस अधीक्षक द्वारे अटकेची मंजुरी :

६३. यापूर्वी नमूद केलेल्या कारणांबरोबर, अशा प्रकरणात अटकेपूर्वी वरिष्ठ पोलीस अधीक्षकांची मंजुरी घेणे आवश्यक नाही असे आमचे मत आहे, कारण ते

भेदभावपूर्ण असेल आणि कायद्यांतर्गत गृहीत धरलेल्या संरक्षणात्मक भेदभावाच्या विरुद्ध असेल. याशिवाय, अशी कोणतीही मार्गदर्शक तत्त्वे लागू होऊ शकत नाहीत, जे वैधानिक आहेत. जेव्हा अटकपूर्व जामिनाची तरतूद नसते, तेव्हा साहजिकच अटक करावी लागते. कोणत्याही अधिकाऱ्याच्या प्रामाणिकपणावर शंका न घेता, ते कितीही उच्च असले तरी पदाधिकाऱ्याच्या सौम्य विवेकावर सोडले जाऊ शकत नाही. मंजुरीचा अर्थ असा होईल की, एखाद्या पदाधिकाऱ्याला अटक करणे आवश्यक असताना, त्या व्यक्तीला अटक न करण्याचा आदेशही दिला जाऊ शकतो, मग तपास कसा पूर्ण होईल हे समजण्यासारखे नाही. आरोपींच्या अटकेसाठी वरिष्ठ पोलीस अधीक्षकांच्या मंजुरीची अशी अट अनिवार्य केली जाऊ शकत नव्हती, ज्यामुळे १९८९ च्या कायद्यांतर्गत प्रकरणांमध्ये विलंब होऊ शकतो.

दंडाधिकाऱ्यांनी पुढील स्थानबद्धतेला परवानगी देण्याच्या कारणांची छाननी करणे आवश्यक आहे :-

६४. या न्यायालयाने जारी केलेल्या मार्गदर्शक तत्त्वांनुसार, लोक सेवकासाठी नियुक्ती प्राधिकाऱ्याच्या मंजुरी नंतर लोक सेवकाला आणि वरिष्ठ पोलीस अधीक्षकांच्या मंजुरीनंतर गैर-लोक सेवकाला अटक केली जाऊ शकते. पुढील स्थानबद्धतेला परवानगी देण्यासाठी दंडाधिकाऱ्यांनी अशा प्रकारे नोंदवलेल्या कारणांचा विचार केला पाहिजे. जर मंजुरी दिली नाही तर ही प्रक्रिया हाती घेण्यात येत नाही. जेव्हा १९८९ च्या कायद्यांतर्गत गुन्हा नोंदवला जातो, तेव्हा कायद्याने आपले काम केले पाहिजे, मग तो लोकसेवक असो किंवा गैर लोक सेवक, अटकेवर कोणत्याही अतिरिक्त बंधनाची मागणी केली जाऊ नये. अन्यथा, आम्ही नियुक्ती प्राधिकारी / वरिष्ठ पोलीस अधीक्षकांद्वारे अटकेच्या मंजुरीला मान्यता दिलेली नसल्यामुळे, परिणामी दंडाधिकाऱ्याचे कारणे नोंदवण्याचे आणि छाननी करण्याचे निर्देश रद्द केले जातात.

६५. असे निर्देशही जारी करण्यात आले आहेत की, केलेले आरोप अत्याचार प्रतिबंधक कायद्यांतर्गत खटला ठरतात की नाही आणि आरोप क्षुल्लक किंवा प्रेरित नाहीत हे शोधण्यासाठी पोलीस उप अधीक्षकांनी प्राथमिक चौकशी करावी. जर दखलपात्र गुन्हा साबित झाला तर प्रथम खबरी अहवाल पूर्णपणे नोंदवावा लागतो आणि ललिता कुमारी

(उपरोल्लेखित) च्या प्रकरणामध्ये घटनापीठाने म्हटल्याप्रमाणे कोणतीही प्राथमिक चौकशी करावी लागत नाही. फौजदारी प्रक्रिया संहितेत किंवा अनुसूचित जाती आणि जमाती कायद्यांतर्गत प्राथमिक चौकशीसाठी अशी कोणतीही तरतूद नाही, कारण अशा निर्देशास परवानगी नाही. शिवाय, हे पोलीस उप अधीक्षकांच्या दर्जाच्या व्यक्तीकडून चालविण्याचे आदेश दिले जातात. अश्या प्रकारच्या प्राथमिक चौकशीसाठी आवश्यक असलेल्या भारतीय संघाच्या भूमिकेनुसार पोलीस उप अधीक्षकांची संख्या (किती असावी हे) उपलब्ध नाही. या निर्देशाचा अर्थ असा होईल की, जरी तक्रारीमध्ये दखलपात्र गुन्हा साबित झाला तरी प्राथमिक चौकशी होईपर्यंत प्रथम खबरी अहवाल नोंदवला जाणार नाही. जर प्राथमिक चौकशीत असे निष्कर्ष काढले गेले की आरोप खोटे किंवा प्रेरित आहेत, तर अशा प्रकरणात प्रथम खबरी अहवाल नोंदविला जाणार नाही, अश्या परिस्थितीत न्यायालयात अंतिम अहवाल कसा दाखल करावा लागेल ? निर्देश (iv) इतर कारणांमुळे टिकू शकत नाही कारण ते अनुसूचित जाती आणि जमातीच्या सदस्यांना, उच्च जातीच्या सदस्यांनी दाखल केलेल्या तक्रारींच्या प्रक्रियेच्या बाबतीत अहितकारी स्थितीत ठेवते, कारण नंतर अशा कोणत्याही प्राथमिक चौकशीची आवश्यकता नाही, त्या दृष्टीने १९८९ च्या अत्याचार प्रतिबंधक कायद्यांतर्गत गुन्हा नोंदवण्यासाठी प्राथमिक चौकशी करण्याची आवश्यकता नसावी.

६६. जाती विरहित समाजाची निर्मिती हे अंतिम उद्दिष्ट आहे. आम्ही एका पवित्र आशेने समारोप करतो की, राज्यघटनेच्या निर्मात्यांनी अपेक्षा केल्याप्रमाणे, असा एक दिवस येईल जेव्हा आपल्याला १९८९ च्या कायद्यासारख्या कोणत्याही विधिविधानाची आवश्यकता नसेल आणि अनुसूचित जाती/ जमाती / इतर मागासवर्गीयांसाठी कोणत्याही आरक्षणाची तरतूद करण्याची गरज नसेल आणि सर्व बाबतींत मानवाचा एक समान वर्ग असेल आणि कोणतीही जाती व्यवस्था किंवा अनुसूचित जाती/जमाती किंवा इतर मागासवर्गीयांचा वर्ग अस्तित्वात नसेल, सर्व नागरिक मुक्त आणि घटनात्मक उद्दिष्टानुसार एक समान होतील.

६७. विधिमंडळासाठी राखीव असलेल्या क्षेत्रावर आणि राज्यघटनेच्या अनुच्छेद १५ (४) अंतर्गत दलित वर्गाच्या बाजूने भेदभावापासून संरक्षण करण्याच्या संकल्पनेच्या विरोधात आणि भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद १४२ अंतर्गत अधिकारांचा वापर करण्यास या

न्यायालयाने निर्धारित केलेल्या निकषांनुसारही अनुज्ञेय नाही, हे निर्देश अतिक्रमण करतात यात आम्हाला शंका नाही. परिणामी, आमचे विचारपूर्वक मत आहे की या न्यायालयाने जारी केलेले निर्देश क्र. (iii) आणि (iv) परत बोलविण्यास पात्र असल्यामुळे याद्वारे परत बोलाविले आहेत आणि परिणामी आम्ही असे मानतो की, निर्देश क्र. (v) देखील नाहीशा होतो. पुनर्विलोकन याचिका वर नमूद केलेल्या मर्यादेपर्यंत मंजूर केली जाते."

५. (१९९५) ३ एस. सी. सी. २२१ मध्ये प्रकाशित, 'मध्य प्रदेश राज्य आणि इतर -विरुद्ध- राम किशना बलोथिया आणि इतर' या प्रकरणात न्यायालयाने १९८९ च्या कायद्याच्या कलम १८ ची वैधता कायम ठेवली आहे. या न्यायालयाने असे निरीक्षण नोंदवले आहे :-

> "६. दंड विधान अंतर्गत गुन्ह्यांच्या संदर्भात आरोपीला उपलब्ध असलेले फौजदारी प्रक्रिया संहितेचे कलम ४३८, या कायद्यांतर्गत गुन्ह्यांच्या संदर्भात लागू नाही हे निःसंशयपणे खरे आहे. पण हे कलम १४ चे उल्लंघन मानले जाऊ शकते काय ? या कायद्यांतर्गत नोंदविलेले गुन्हे वेगळ्या आणि विशेष वर्गात येतात. राज्यघटनेचे अनुच्छेद १७ स्पष्टपणे 'अस्पृश्यता' निर्मूलनाशी संबंधित आहे आणि कोणत्याही स्वरूपात ती पाळण्यास प्रतिबंध करते. त्यात अशीही तरतूद आहे की, 'अस्पृश्यते' पासुन उद्भवणारी कोणतीही अक्षमता अंमलात आणणे हा कायद्यानुसार दंडनीय गुन्हा असेल. त्यामुळे कलम ३(१) अंतर्गत नमूद केलेले गुन्हे 'अस्पृश्यतेच्या' प्रथेतून उद्भवतात. या संदर्भात सदर कायद्यात काही विशेष तरतुदी करण्यात आल्या आहेत, ज्यात आपल्यासमोर असलेल्या कलम १८ अंतर्गत आक्षेपित तरतुदीचा समावेश आहे. या कायद्यांतर्गत गुन्ह्यांच्या संदर्भात फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम ४३८ च्या वगळण्याकडे सध्याच्या सामाजिक परिस्थितीच्या संदर्भात पाहिले पाहिजे ज्यामुळे अशा गुन्ह्यांना चालना मिळते आणि अशा अत्याचारांचे गुन्हेगार त्यांच्या पीडितांना धमकावण्याची आणि भीती घालण्याची आणि या गुन्हेगारांच्या खटल्यामध्ये, अटकपूर्व जामीन मिळविण्याची परवानगी दिल्यास,त्यांना थांबविण्याची किंवा अडथळा आणण्याची शक्यता आहे. या संदर्भात, आपण अनुसूचित जाती आणि जमाती (अत्याचार प्रतिबंध) विधेयक १९८९, जेव्हा संसदेत

मांडण्यात आले होते, त्यासोबत असलेल्या उद्देश आणि कारणांच्या विधानाचा संदर्भ घेऊ शकतो. त्यात उक्त कायद्याच्या अंमलबजावणीच्या सभोवतालच्या परिस्थिती नमूद केली आहे आणि संविधि द्वारे ज्या वाईट गोष्टींवर उपाय शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे त्याकडे निर्देश केला आहे. वस्तू आणि कारणांच्या विधानात असे म्हटले आहे :-

"अनुसूचित जाती आणि जमातींची सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यासाठी विविध उपाययोजना करूनही ते असुरक्षित आहेत. त्यांना अनेक नागरी हक्कांपासून वंचित ठेवले जाते. त्यांना विविध गुन्हे, अपमान, मानखंडना आणि छळाला सामोरे जावे लागते. अनेक क्रूर घटनांमध्ये त्यांना त्यांचे जीवन आणि मालमत्तेपासून वंचित ठेवण्यात आले आहे. विविध ऐतिहासिक, सामाजिक आणि आर्थिक कारणांमुळे त्यांचे विरुद्ध गंभीर गुन्हे केले जातात.

२. ...... जेव्हा ते त्यांचे हक्क सांगतात आणि अस्पृश्यतेच्या प्रथेला विरोध करतात किंवा किमान सांविधिक वेतनाची मागणी करतात आणि कोणतेही बंधनकारक आणि सक्तीचे श्रम करण्यास नकार देतात, तेव्हा निहित स्वार्थी त्यांना खाली पाडण्याचा आणि दहशत माजवण्याचा प्रयत्न करतात. जेव्हा अनुसूचित जाती आणि जमातीचे व्यक्ती त्यांचा आत्मसन्मान किंवा त्यांच्या स्त्रियांचा सन्मान राखण्याचा प्रयत्न करतात, तेव्हा ते प्रबळ आणि पराक्रमी लोकांसाठी विक्षोभक बनतात. अनुसूचित जाती आणि जमातींद्वारे सरकारने दिलेल्या जमिनीवरील केलेला व्यवसाय आणि लागवडीबद्दलही संताप व्यक्त केला जातो आणि बरेचदा हे लोक निहित स्वार्थांच्या हल्ल्यांना बळी पडतात. आजकाल, अनुसूचित जातीच्या व्यक्तींना मानवी मलमूत्रासारखे अखाद्य पदार्थ खायला लावणे आणि असहाय्य अनुसूचित जाती आणि जमातींवर हल्ले आणि सामूहिक हत्या करणे आणि अनुसूचित जाती आणि जमातींच्या महिलांवर बलात्कार करणे .... यासारख्या अत्याचारांच्या चिंताजनक प्रवृत्तीमध्ये वाढ झाली आहे. त्यामुळे गैर अनुसूचित जाती आणि जमातींनी त्यांच्याविरुद्ध केलेले गुन्हे रोखण्यासाठी विशेष विधिविधान आवश्यक झाले आहे. "

वरील विधानात त्या सामाजिक परिस्थितीचे हुबेहूब वर्णन केले आहे ज्याने या विधिविधानाला प्रेरणा दिली. वरील उद्दिष्टे आणि कारणांच्या विधानात असे निदर्शनास

आणून देण्यात आले आहे की जेव्हा अनुसूचित जाती आणि जमातीचे सदस्य त्यांचे हक्क मांडतात आणि सांविधिक संरक्षणाची मागणी करतात, तेव्हा निहित स्वार्थ त्यांना घाबरवण्याचा प्रयत्न करतात. अशा परिस्थितीत, जर असे गुन्हे करणाऱ्या व्यक्तींना अटकपूर्व जामीन उपलब्ध करून दिला गेला नाही, तर अशा नकाराला गैरवाजवी किंवा अनुच्छेद १४ चे उल्लंघन मानले जाऊ शकत नाही, कारण हे गुन्हे स्वतःच एक वेगळा वर्ग तयार करतात आणि त्यांची तुलना इतर गुन्ह्यांशी केली जाऊ शकत नाही.

७.	सदर कायद्याच्या कलम १८ द्वारे, या देशातील प्रत्येक व्यक्तीच्या जीवनाचे आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्याचे संरक्षण करणाऱ्या घटनेच्या अनुच्छेद २१ चे कोणत्याही प्रकारे उल्लंघन होते काय, हे आपल्याला पुढे तपासायचे आहे. राज्यघटनेतील अनुच्छेद २१ या देशातील प्रत्येकाचे जिवन व वैयक्तिक स्वातंत्र्य जपते. अनुच्छेद २१, मानवी प्रतिष्ठेसह जिवन जगण्याचा अधिकार प्रदान करते, जे एक मौल्यवान अधिकार आहे आणि ज्याचा प्रत्येक मनुष्य हक्कदार आहे; ज्यांना शतकानुशतके हा अधिकार नाकारला गेला आहे. फौजदारी प्रक्रिया संहितेचे कलम ४३८ म्हणजे अनुच्छेद २१ चा अविभाज्य भाग आहे, असे युक्तिवाद स्वीकारणे आम्हाला कठीण वाटते. पहिल्यांदा, जुन्या फौजदारी प्रक्रिया संहितेत कलम ४३८ सारखी कोणतीही तरतूद नव्हती. विधी आयोगाने आपल्या ४१ व्या अहवालात अटकपूर्व जामीन मंजूर करण्याच्या तरतुदीची शिफारस केली. त्यामध्ये खालीलप्रमाणे निरीक्षण नोंदविले गेले :-

> "आम्ही सहमत आहोत की हा एक उपयुक्त फायदा होईल, तथापि आपण हे जोडले पाहिजे की अतिशय अपवादात्मक प्रकरणांमध्ये अशा अधिकाराचा वापर केला पाहिजे". या शिफारशीच्या दृष्टीने, १९७३ च्या फौजदारी प्रक्रिया संहितेत प्रथमच कलम ४३८ समाविष्ट करण्यात आले. विधी आयोगाच्या काळजीपूर्वक शिफारशी लक्षात घेता, अटकपूर्व जामीन देण्याचा अधिकार केवळ सत्र न्यायालय किंवा उच्च न्यायालयाला दिला जातो. तसेच, 'हक्क' म्हणून अटकपूर्व जामीन मंजूर केला जाऊ शकत नाही. हा मूलत: राज्यघटना लागू झाल्यानंतर बऱ्याच काळानंतर बहाल केलेला सांविधिक अधिकार आहे. याला राज्यघटनेच्या अनुच्छेद २१ चा आवश्यक घटक

मानला जाऊ शकत नाही. आणि गुन्ह्यांच्या निश्चित विशिष्ट श्रेणीसाठी त्याचा वापर न करणे हे अनुच्छेद २१ चे उल्लंघन मानले जाऊ शकत नाही.

९. अर्थात, सध्याच्या प्रकरणांतर्गत नोंदवलेले गुन्हे दहशतवादी आणि विघटनकारी क्रियाकलाप (प्रतिबंध) कायदा, १९८७ मधील गुन्ह्यांपेक्षा खूप भिन्न आहेत. तथापि, 'अस्पृश्यता' प्रथेशी संबंधित ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आणि अनुसूचित जाती आणि जमातींविरुद्ध अशा प्रकारच्या गुन्ह्यांस कारणीभूत ठरणारी सामाजिक मनोवृत्ती पाहता, अशा प्रकारचे गुन्हे केल्याचा आरोप असलेल्या व्यक्तींना अटकपूर्व जामिनाचा लाभ उपलब्ध करून दिल्यास, त्यांच्याद्वारे अटकपूर्व जामीनावर असताना, पीडितांना घाबरवण्यासाठी आणि योग्य तपास रोखण्यासाठी त्यांच्या स्वातंत्र्याचा गैरवापर करण्याची पूर्ण शक्यता आहे, अशी सर्व शक्यता आहे. या संदर्भातच उक्त कायद्यात कलम १८ समाविष्ट करण्यात आले आहे. ते कोणत्याही प्रकारे अनुच्छेद २१ चे उल्लंघन करणारे मानले जाऊ शकत नाही.

१०. आमच्यापुढे असे सादर करण्यात आले होते की, दंडविधानांतर्गत गंभीर गुन्ह्यांसाठी कलम ४३८ उपलब्ध असले तरी, या कायद्यांतर्गत "किरकोळ गुन्ह्यांसाठी" देखील ते उपलब्ध नाही. सदर तक्रारही न्याय्य ठरू शकत नाही. कलम ३ अंतर्गत नमूद केलेले गुन्हे हे जेवढे म्हणायचे तेवढे कमी आहेत, जे समाजाच्या नजरेत अनुसूचित जाती आणि जमातीच्या सदस्यांना कमी लेखतात आणि त्यांना सन्मानाचे आणि आत्मसन्मानाचे जीवन जगण्यापासून रोखतात. अनुसूचित जाती आणि जमातींच्या सदस्यांना गुलामगिरीत ठेवण्याच्या उद्देशाने, त्यांचा अपमान आणि त्यांना अधीन करण्यासाठी असे गुन्हे केले जातात. ह्या गुन्ह्यांचा वेगळा वर्ग आहे आणि त्यांची तुलना दंडविधानातील गुन्ह्यांशी केली जाऊ शकत नाही.

११. ए. आय. आर. १९९३ राज. १७७ मध्ये प्रकाशित 'जय सिंग विरुद्ध भारतीय संघराज्य' च्या प्रकरणात राजस्थान उच्च न्यायालयाच्या पूर्ण खंडपीठाने सदर कायद्याच्या कलम १८ विषयी सारखेच मत मांडले आहे आणि आम्ही त्याच्या निष्कर्षांशी आदरपूर्वक सहमत आहोत."

६.	या न्यायालयाने (२०१२) ८ एस. सी. सी. ७९५ मध्ये प्रकाशित 'विलास पांडुरंग पवार आणि इतर -विरुद्ध - महाराष्ट्र राज्य आणि इतर' च्या प्रकरणामध्ये खालीलप्रमाणे निरीक्षण नोंदवले आहे :-

"१०. संहितेच्या कलम ४३८ सह अनुसूचित जाती/जमाती कायद्याच्या कलम १८ ची व्याप्ती अशी आहे की यामुळे अटकपूर्व जामीन मंजूर करण्यात एक विशिष्ट अडथळा निर्माण होतो. जेव्हा एखाद्या व्यक्तीविरुद्ध अनुसूचित जाती/जमाती कायद्याच्या तरतुदींनुसार गुन्हा दाखल केला जातो, तेव्हा कोणताही न्यायालय अटकपूर्व जामिनासाठीच्या अर्जाची दखल घेणार नाही, जोपर्यंत सकृतदर्शनी असे आढळत नाही की असा गुन्हा साबित होत नाही. शिवाय, जामिनाच्या अर्जाचा विचार करताना, पुरावा आणि अभिलेखावर असलेल्या इतर सामग्रीचे मूल्यांकन करण्याची संधी मर्यादित असते. न्यायालयाने अभिलेखावर असलेल्या पुराव्याचे गंभीर विश्लेषण करणे अपेक्षित नाही. जेव्हा अनुसूचित जाती आणि जमातीच्या व्यक्तींच्या संरक्षणासाठी विशेष कायद्यात तरतूद करण्यात आली आहे आणि संहितेच्या कलम ४३८ अंतर्गत जामीन मंजूर करण्यास बंदी घालण्यात आली आहे, तेव्हा विशेष कायद्यातील तरतूद, पुराव्यांवरील विस्तृत चर्चेद्वारे सहजपणे बाजूला केली जाऊ शकत नाही."

७.	या न्यायालयाने (२०१४) १५ एस. सी. सी. ५२१ मध्ये प्रकाशित 'शकुंतला देवी विरुद्ध बलजिंदर सिंग' च्या प्रकरणामध्ये खालीलप्रमाणे निरीक्षण नोंदवले आहे :-

> "४. उच्च न्यायालयाने आक्षेपित आदेशात असा कोणताही निष्कर्ष दिलेला नाही की उत्तरवादी विरुद्ध उपरोक्त कायद्यांतर्गत गुन्हा साबित होत नाही आणि अटकपूर्व जामीन मंजूर केला आहे, जो उपरोक्त कायद्याच्या कलम १८ मधील तरतुदी तसेच (२०१२) ८ एस. सी. सी. ७९५ मध्ये प्रकाशित विलास पांडुरंग पवार च्या प्रकरणात या न्यायालयाच्या निर्णयाच्या विरुद्ध आहे. त्यामुळे उत्तरवादीवर केलेल्या अभिकथनाच्या गुणवत्तेवर न जाता, आम्ही उत्तरवादीला जामीन देणारा उच्च न्यायालयाचा आक्षेपित आदेश रदद ठरवितो".

८.	कलम १८-अ मधील तरतुदींबाबत असे निरीक्षण करणे पुरेसे आहे की प्रथम खबरी अहवाल नोंदविण्यासाठी प्राथमिक चौकशीच्या संदर्भात, आम्ही डॉ. सुभाष काशीनाथ (उपरोल्लेखित) यांच्या प्रकरणात जारी केलेले सामान्य निर्देश (iii) आणि (iv) आधीच मागे घेतले आहेत. या न्यायालयाच्या घटनापीठाने (२०१४) २ एस. सी. सी. १ मध्ये प्रकाशित 'ललिता कुमारी विरुद्ध उत्तर प्रदेश सरकार' च्या प्रकरणात मांडलेल्या कायद्यानुसारच प्राथमिक चौकशी अनुज्ञेय आहे. दिनांक १.१०.२०१९ रोजी पुनर्विलोकन याचिकांमध्ये या न्यायालयाने पारित केलेल्या आदेशात स्पष्ट केल्याप्रमाणे योग्य राहील आणि त्यानुसार कलम १८-अ च्या सुधारित तरतुदींचा अर्थ लावावा लागेल.

९.	डॉ. सुभाष काशीनाथ (उपरोल्लेखित) च्या प्रकरणात या न्यायालयाच्या निर्णयामुळे कलम १८-अ (i) समाविष्ट करण्यात आले होते, ज्यामुळे लोकसेवकाच्या बाबतीत नियुक्ती प्राधिकाऱ्याची आणि आरोपी व्यक्तींच्या अटकेच्या बाबतीत वरिष्ठ पोलीस अधीक्षकाची मंजुरी घेणे आवश्यक होते. या न्यायालयाने पुनर्विलोकन याचिका (फौ.) क्र. २२८/ २०१८, निर्णयाचा दिनांक : १. १०. २०१९ मध्ये तो निर्देशही मागे घेतला आहे. अशा प्रकारे, कलम १८-अ मध्ये केलेल्या तरतुदी शैक्षणिक उपयोगासाठी आहेत, कारण त्या डॉ. सुभाष काशीनाथ (उपरोल्लेखित) मध्ये जारी केलेल्या आदेशाची काळजी घेण्यासाठी अधिनियमित केल्या गेल्या होत्या, जे सध्या प्रचलित नाही. अटकपूर्व जामिनाच्या संदर्भात कायद्याच्या कलम १८ मध्ये तरतुदी आधीच होत्या.

१०.	फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम ४३८ च्या तरतुदी, १९८९ च्या कायद्यांतर्गत असलेल्या प्रकरणांना लागू होणार नाही. तथापि, १९८९ च्या कायद्याच्या तरतुदींना लागू करण्यासाठी सकृतदर्शनी तक्रार साबित होत नाही, तर कलम १८ आणि १८-अ(2) द्वारे निर्मित रोध लागू होणार नाही. पुनर्विलोकन याचिकांवर निर्णय घेताना आम्ही हा पैलू स्पष्ट केला आहे.

११.	न्यायालय, अपवादात्मक प्रकरणांमध्ये, ठराविक मापदंडांवर तरतुदींचा गैरवापर टाळण्यासाठी फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम ४८२ अंतर्गत प्रकरणे रद्द करण्याच्या

अधिकाराचा वापर करू शकते, जसे पुनर्विलोकन याचिकांवर निर्णय घेताना आधीच निरीक्षण केले आहे. कायदेशीर स्थिती स्पष्ट आहे आणि याविरुद्ध कोणताही युक्तिवाद करण्यात आलेला नाही.

१२. तरतुदींना दिलेले आव्हान शैक्षणिक केले आहे. उपरोक्त स्पष्टीकरण लक्षात घेऊन आम्ही याचिका निकाली काढतो.

.... न्या.

(अरुण मिश्रा)

.... न्या.

(विनीत सरन)

नवी दिल्ली ;

१० फेब्रुवारी, २०२०

<u>अस्वीकरण</u>

या न्यायनिर्णयाच्या मराठी भाषेतील अनुवादाचा वापर हा पक्षकारास त्याचा/तिच्या मातृभाषेमध्ये त्याचा अर्थ समजून घेण्यापुरताच मर्यादित राहील आणि त्याचा इतर कोणत्याही कारणाकरिता वापर करता येणार नाही. तसेच, इंग्रजी भाषेतील न्यायनिर्णय हाच सर्व व्यावहारिक आणि कार्यालयीन वापराकरिता विश्वसनीय असेल आणि तोच त्यातील आदेशाच्या निष्पादन आणि अंमलबजावणी करिता वैध मानला जाईल.

XXX

(इंग्रजीत टंकलिखित न्यायनिर्णयाचा मराठी अनुवाद)

प्रकाशनयोग्य

भारताचे सर्वोच्च न्यायालय
दिवाणी मूळ अधिकारक्षेत्र

रिट याचिका (सी) क्रमांक १०१५ /२०१८

पृथ्वी राज चौहान .... याचिकाकर्ता (याचिकाकर्ते)

विरुद्ध

युनियन ऑफ इंडिया आणि इतर ..... उत्तरवादी

सोबत
रिट याचिका (सी) क्रमांक १०१६/२०१८

न्या य नि र्ण य

एस. रवींद्र भट, न्यायमूर्ती

१. न्यायमूर्ती अरुण मिश्रा यांनी प्रस्तावित केलेल्या निर्णयाशी तसेच अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती (अत्याचार प्रतिबंध) (सुधारणा) कायदा, २०१८ ला दिलेले आव्हान, सकृतदर्शनी गुन्हा सिद्ध न झालेल्या प्रकरणांमध्ये अटकपूर्व जामीन मंजूर करण्याच्या न्यायालयाच्या अंगभूत अधिकाराशी संबंधित निर्णयात प्रस्तावित पात्रतेसह अयशस्वी झालेच पाहिजे या त्यांच्या निष्कर्षांशी मी सहमत आहे. मात्र, मी माझ्या मतासह या न्यायनिर्णयाला पाठिंबा देईल.

२. भारताच्या राज्यघटनेचे विविध प्रकारे वर्णन प्रजासत्ताकाच्या शासनाची सनद म्हणून केली जाते, राज्याच्या विविध अभिव्यक्ती आणि अविभाज्य स्वातंत्र्यांमधील अधिकारांचे

वर्णन आणि संघराज्य आणि त्यातील घटक राज्यांचे अधिकार आणि जबाबदाऱ्यांचे सीमांकन करणारा दस्तऐवज म्हणून केले जाते. ते अधिक आहेः जात आणि पंथीय विभाजनासह जो समाज विखुरलेला होता, त्या समाजात ते एकमेकांना (राज्याच्या स्वातंत्र्याच्या हमीव्यतिरिक्त) हमी देत असलेल्या नातेसंबंधांविषयी देखील हा लोकांमधील एक करार आहे. म्हणूनच प्रजासत्ताक हे आपल्या लोकांना स्वातंत्र्य, प्रतिष्ठा, दर्जाची समानता आणि संधी आणि बंधुत्वाची हमी देणारे असेल, असे पूर्ण आश्वासन दिले जाते.

३. भारताची अशी कल्पना आहे, - जात, लिंग, जन्मस्थान, धर्म आणि इतर विभागणी विचारात न घेता सर्व लोकांच्या एकतेचे वचन, जी भाग III, चार ठळक तरतुदींमध्ये स्पष्ट करतोः अनुच्छेद १५, अनुच्छेद १७, अनुच्छेद २३ आणि अनुच्छेद २४. आपल्या राष्ट्राच्या चेतनेच्या आणि राजकारणाच्या योजनेत बंधुत्वाचे महत्त्वपूर्ण स्थान आहे, ही कल्पना या न्यायालयाच्या घटनात्मक चर्चेत कमी शोधल्या गेलेल्या क्षेत्रांपैकी एक आहे. प्रस्तावनेने आश्वासन दिलेले बंधुत्व म्हणजे केवळ वैविध्यपूर्ण आणि वेगवेगळ्या जागा व्यापलेल्या समुदायांमधील धार्मिक हस्तांदोलन किंवा सौहार्दतेची घोषणा नाहीः ते खूप जास्त आहे. ही कल्पना अनुच्छेद १५ मध्ये व्यक्त केली आहे. [१] ती तरतूद, कदाचित अनुच्छेद १४ पेक्षा अधिक, भारतीय समाजातील विशिष्ट भेदभाव आणि भेदभावपूर्ण पद्धतींना प्रतिबंधित करून समानतेची संकल्पना स्पष्ट करते. या कल्पनेच्या केंद्रस्थानी, जातीपातीची पर्वा न करता सर्व लोकांना, प्रत्येक व्यक्तीसाठी आवश्यक असलेल्या काही सुविधा, सेवा आणि वस्तू मिळायला हव्यात. अनुच्छेद १५ हे भेदभावाच्या विरोधात एक महत्त्वाची हमी आहे. लगेच लक्षात येण्यासारखी गोष्ट म्हणजे अनुच्छेद १५(१) राज्याला (त्याच्या सर्व विविध

अभिव्यक्तींसह, अनुच्छेद १२ नुसार) प्रतिबंधित कारणांवरून (धर्म, वंश, जात, लिंग (म्हणजे लिंग), जन्मस्थान किंवा त्यापैकी कोणतेही) भेदभाव न करण्याचा आदेश देते. अनुच्छेद १५(२) हा एक व्यापक मनाई आदेश आहेः दुकाने, सार्वजनिक करमणुकीची ठिकाणे किंवा सार्वजनिक उपाहारगृहांमध्ये प्रवेश करण्याबाबत धर्म, जात, वंश, लिंग किंवा जन्मस्थान या आधारावर भेदभाव करण्यास, कोणाच्याही अपंगत्वामुळे भेदभाव करण्यास प्रतिबंधित करते. (अनुच्छेद १५(२) (अ). अनुच्छेद १५(२) (ब) प्रतिबंधित कारणांवरून (जसे धर्म, जात, वंश, लिंग किंवा जन्मस्थान या आधारावर भेदभाव करण्यास), कोणालाही कोणत्याही अपंगत्वामुळे "पूर्णपणे किंवा अंशतः राज्य निधीतून राखल्या गेलेल्या किंवा सामान्य जनतेच्या वापरासाठी समर्पित केलेल्या विहिरी, तलाव, स्नानघाट, रस्ते आणि सार्वजनिक रिसॉर्टच्या ठिकाणांचा वापर करणे..." संबंधित भेदभाव करण्यास प्रतिबंधित करते.

४. या तरतुदीची निर्मिती - आणि इतर, ही माझ्या मते, संविधान निर्मात्यांनी या देशाला दिलेल्या पूर्वदृष्टीच्या त्रिमूर्तीमुळे प्रेरित आहे. घटनात्मक मूल्य म्हणून स्वातंत्र्याच्या महत्त्वाबद्दल पोवाडे गायले गेले आहेतः (मूळ) सात "दिवे"- मध्ये त्याची स्पष्ट अभिव्यक्ती जसे -संविधानाच्या अनुच्छेद १९ अंतर्गत स्वातंत्र्य; धर्माचे इतर अधिकार, धार्मिक पंथांचे अधिकार इ. त्याचप्रमाणे, एक महत्त्वाची घटनात्मक तरतूद म्हणून समानतेच्या केंद्रीयतेवर भर देण्यात आला आहे आणि तिच्या अनेक पैलूंवर भाष्य केले गेले आहे. तथापि, घटनात्मक मूल्य म्हणून बंधुत्वाची अभिव्यक्ती, दुर्दैवाने मोठ्या प्रमाणात अविकसित राहिली आहे. माझ्या मते, स्वातंत्र्य, समानता आणि बंधुत्व या तिन्ही गोष्टी घनिष्ठपणे

जोडलेल्या आहेत. स्वातंत्र्याशिवाय किंवा बंधुत्वाविना समानतेचा अधिकार हा कालबाह्य असेल- कारण सध्या ज्ञात असलेली संकल्पना प्रत्येक प्रकारे समानांमधील समानतेपर्यंत कमी केली जाईल- संविधानाच्या भव्य दृष्टिकोनाचा केवळ एक भाग असेल. त्याचप्रमाणे, समानता किंवा बंधुत्व नसलेले स्वातंत्र्य, सध्याच्या असमानतेचे चिरस्थायीकरण करू शकते आणि त्याहूनही वाईट, समाजाच्या मूलभूत पद्धतींमध्ये गुंतलेल्या परवान्यात परिणाम करू शकते. हे बंधुत्व आहे, जो भाग III च्या तरतुदींद्वारे मर्मस्पर्शीपणे अंतर्भूत आहे, जो खऱ्या समानतेची हमी देतो, जिथे राज्य सर्वांना समान वागणूक देते, सर्वांना समान स्वातंत्र्यासह विकास आणि समृद्धीच्या फायद्यांची हमी देते आणि त्याहूनही महत्त्वाचे म्हणजे, प्रत्येक नागरिक प्रत्येक इतर नागरिकाला समान वागणूक देईल याची हमी देते.

५. जेव्हा राज्यघटनेच्या निर्मात्यांनी त्यांचे कठीण काम सुरू केले, तेव्हा त्यांच्यापुढे एक प्रचंड कर्तव्य आणि एक अद्भुत संधी होतीः भारताच्या संकल्पनेच्या आराखड्यासह अनेक विखुरलेल्या सार्वभौम राज्ये आणि शहरी राज्यांमधून एक राष्ट्र निर्माण करणे. त्यांनी ज्याची कल्पना केली ती एक समान शासन सनद आणि तितकीच लोकांसाठी एक सनद होती. या संदर्भात बंधुत्वाची संकल्पना मांडणे हा अपघात नव्हता, किंवा बंधुत्वाच्या पाश्चिमात्य संकल्पनेचे आदर्श अनुकरण नव्हते, ज्याचा दृष्टीकोन फ्रेंच आणि अमेरिकन संविधानांमध्ये आणि स्वातंत्र्याच्या सनदीमध्ये आढळतो. तीव्र असमानतेने ग्रस्त असलेल्या समाजाची ही एक अनोखी आणि मार्मिक आठवण होतीः अधिक विशेषतः, जातीय भेदभावाची प्रथा त्याच्या विषारी स्वरूपात, तिथे आहे जिथे मोठ्या संख्येने लोकांची आवश्यक मानव समाजाने नाकारली होती- जसे अस्पृश्यता.

६. या हजारो वर्षांच्या प्रथांपासून समाजाला मुक्त करण्याच्या संकल्पावर, मानवतेच्या एका मोठ्या भागाला, लवचिक सामाजिक अडथळे निर्माण करणाऱ्या अत्यंत क्षुल्लक उपक्रमांच्या शाश्वत बंधनात अडकवून, अनेक ऋषी आणि संतांनी टीका केली. उदाहरणार्थ, महान संत कवी कबीर यांनी त्यांच्या रचनेत टिप्पणी केलीः

"जर तुम्हाला असे वाटत असेल की निर्मात्याने जाती वेगळ्या केल्याः
जन्म हा या कर्मांच्या शिक्षेनुसार असतो.
तुम्ही शूद्र म्हणून जन्म घेता, तुम्ही शूद्र म्हणून मरता;
या भ्रमाच्या जगातच तुम्ही पवित्र धागा धारण करता.
जर एखाद्या ब्राम्हणाकडून जन्म घेतल्याने तुम्ही ब्राह्मण बनता,
तर तुम्ही दुसऱ्या मार्गाने का आला नाही?
जर एखाद्या तुर्काकडून झालेला जन्म तुम्हाला तुर्क बनवतो,
गर्भातच तुमची सुंथा का झाली नाही?
...
संत कबीर कुटुंब, जात, धर्म आणि राष्ट्राचा त्याग करून
एक होऊन जगतात".

७. समाजातील सर्वात कमकुवत आणि दुर्बळ घटकांच्या जातीय दडपशाहीमुळे निर्माण झालेल्या सामाजिक असमानतेच्या घातक पकडीं विरोधात बोलणारे, निषेध करणारे किंवा बोलणारे इतर अनेक लोक होते. उदाहरणार्थ, गुरु नानक यांनी सांगितले[२]

"जातीचा आणि वंशवादाचा अभिमान या निंदनीय कल्पना आहेत.

एकच स्वामी सर्व अस्तित्वाला आश्रय देतो.

जो कोणी स्वतःपेक्षा वरचढ असल्याचा अहंकार धरतो,

त्याचा भ्रमनिरास होतो. सेठ नानकः

श्रेष्ठत्व देव ठरवेल "

गुरु ग्रंथ साहेब असेही म्हणतात की

"सर्व प्राणी उदात्त आहेत, कोणीही कमी नाही.

एकाच निर्मात्याने सर्व जहाजे तयार केली आहेत;

तिन्ही विश्वांमध्ये एकच प्रकाश प्रकट होतो... "

८. राज्यघटनेच्या प्रस्तावनेत मुळात 'बंधुत्व' ही अभिव्यक्ती नव्हती; डॉ. आंबेडकरांच्या अध्यक्षतेखालील मसुदा समितीने ती नंतर समाविष्ट केली. २१ फेब्रुवारी १९४८ रोजी संविधानाचा मसुदा सादर करताना त्यांनी सांगितले की, मसुदा समितीने प्रस्तावनेत बंधुत्वाविषयी एक खंड जोडले होते जरी ते उद्दिष्टांच्या ठरावात समाविष्ट नव्हते, कारण त्यांना असे वाटले होते की *"भारतामध्ये बंधुभाव आणि सद्भावनेची गरज आतापेक्षा जास्त कधीच नव्हती आणि नवीन संविधानाच्या या विशिष्ट उद्दिष्टावर प्रस्तावनेत विशेष उल्लेख करून जोर दिला गेला पाहिजे.”*[३] पंडित ठाकूर दास भार्गव यांनी " आचार्य कृपलानी यांनीही १७ ऑक्टोबर १९४९ रोजीच्या आपल्या भाषणात या समजुतीवर भर दिला :

“पुन्हा, मी लोकशाहीशी संलग्न असलेल्या बंधुत्वाच्या महान सिद्धांताकडे आलो आहे. याचा अर्थ असा आहे की जसे धार्मिक म्हणतील, आपण सर्व एकाच देवाची मुले आहोत, परंतु गूढवादी म्हणतील की आपल्या सर्वांमध्ये एक जीवन स्पंदन करत आहे, किंवा बायबल म्हणते, "आपण एकमेकांचे आहोत". याशिवाय बंधुभाव असू शकत नाही.”

९. या न्यायालयानेही बंधुत्वाला संपूर्ण राज्यघटनेवर प्रकाश टाकणाऱ्या दिव्यांपैकी एक म्हणून मान्यता देण्याची गरज मान्य केली आहे आणि त्यावर भर दिला आहे. न्यायमूर्ती थॉममन यांनी इंदिरा साहनी - विरुद्ध - युनियन ऑफ इंडिया[४] मध्ये असे म्हटलेः

"संविधान निर्मात्यांना अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींच्या दुर्दैवी स्थितीची पूर्ण जाणीव होती. त्यांच्यासाठी समानता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता हे केवळ एक स्वप्नच आहे; कायद्याने हमी दिलेला एक आदर्श, परंतु त्या पर्यंत पोहोचणे खूप दूर; स्पर्श करणे अतिशय भ्रामक. हे मागासलेले लोक आणि अशाच असहायतेच्या स्थितीत असलेले इतर लोक ही राज्यघटनेची आवडती मुले आहेत. त्यांच्यासाठीच समानतेचा अंत साध्य करण्यासाठी सुधारात्मक आणि उपचारात्मक उपाययोजना स्वीकारल्या जातात. ज्यांना इतके विशेष संरक्षित करायचे नाही त्यांना आरक्षणासाठी स्पर्धा करण्याची परवानगी देणे म्हणजे संरक्षण कमी करणे आणि अगदी घटनात्मक उद्दिष्टाचा पराभव करणे होय."

१०. रघुनाथराव गणपतराव -वि.- युनियन ऑफ इंडिया[५] मध्ये या न्यायालयाने असे म्हटले:-

"आमच्या मते हा युक्तिवाद चुकीचा आहे आणि सध्याच्या खटल्यातील तथ्यांशी त्याचा कोणताही संबंध नाही. आपल्या राज्यघटनेच्या प्रस्तावनेच्या उद्दिष्टांपैकी एक म्हणजे 'व्यक्तीची प्रतिष्ठा आणि राष्ट्राची एकता आणि अखंडतेची हमी देणारे बंधुत्व'. इथे डॉ. आंबेडकरांनी 'बंधुता' या शब्दासाठी दिलेले स्पष्टीकरण उद्धृत करणे उचित ठरेल की 'बंधुता म्हणजे सर्व भारतीयांची समान बंधुत्वाची भावना.' प्रादेशिकता, जातीयवाद आणि भाषावाद अशा अनेक विघटनकारी शक्ती असलेल्या आपल्यासारख्या देशात, भारताची एकता आणि अखंडता केवळ बंधुभावाच्या भावनेनेच जपली जाऊ शकते यावर जोर देणे आणि पुन्हा जोर देणे आवश्यक आहे. भारताचे एक समान नागरिकत्व आहे आणि प्रत्येक नागरिकाला असे वाटले पाहिजे की इतर कोणत्याही आधारावर विचार न करता तो प्रथम भारतीय आहे. या दृष्टिकोनातून, समानता आणण्याच्या कोणत्याही उपायाचे स्वागत केले पाहिजे."

११. अशाच प्रकारे, नंदिनी सुंदर - विरुद्ध - छत्तीसगड राज्य[६] मध्ये न्यायालयने पुन्हा या पैलूवर भाष्य केले आणि म्हटले की “(द) राज्यघटना स्वतःच, स्पष्टपणे, मागणी करते की राज्याने सतत आणि सातत्याने सर्व नागरिकांमध्ये बंधुभावाचे प्रोत्साहन करावे जेणे करून प्रत्येक नागरिकाच्या प्रतिष्ठेचे रक्षण, पोषण आणि संवर्धन होईल.

१२. बंधुत्वाचा हा आदर्श साध्य करण्यासाठी अनुच्छेद १५, १७ आणि २४ या तीन तरतुदी तयार केल्या गेल्या. जरी अनुच्छेद १७ अस्पृश्यता आणि त्याच्याशी निगडीत घातक प्रथा प्रतिबंधित करते, तरी संविधानाला संसद आणि विधिमंडळांनी ते आणि जातीय भेदभावाच्या इतर सर्व प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष प्रकार (भयंकर असे असले तरी) समूळ नष्ट करण्यासाठी प्रभावी उपाययोजना करणे अपेक्षित होते. म्हणूनच, माझ्या मते, वैयक्तिक स्वातंत्र्य आणि समानता जितकी महत्त्वाची आहे तितकीच महत्त्वाची बंधुत्व ही आपल्या स्वातंत्र्याच्या आश्वासनाची एक बाजू आहे. ते साध्य करण्याचा संसदेचा पहिला प्रयत्न म्हणजे अस्पृश्यता (गुन्हे) कायदा,१९५५ लागू करणे. या कायद्यात एक महत्त्वपूर्ण तरतूद होती की जेथे निषिद्ध प्रथांपैकी कोणतीही प्रथा "अनुसूचित जातीच्या सदस्याच्या संबंधात केली जाते" तेथे न्यायालय, उलट सिद्ध होत नाही तोपर्यंत, असे गृहित धरेल की असे कृत्य "अस्पृश्यता" च्या आधारावर केले गेले होते. यावरून असे सूचित होते की पुराव्याचा भार आरोपीवर राहील, फिर्यादीवर नाही. त्यानंतर दिवाणी हक्क संरक्षण कायदा, १९५५ आला. ह्यामध्येही "अस्पृश्यतेच्या उपदेशासाठी व सरावासाठी आणि उद्भवणाऱ्या कोणत्याही अपंगत्वाच्या अंमलबजावणीसाठी शिक्षा ठरवण्याची तरतूद करण्यात आली होती. अस्पृश्यता आणि अपंगत्वाशी संबंधित सामाजिक पद्धतींची अंमलबजावणी बेकायदेशीर ठरवण्यात आली आणि तो शिक्षेचा विषय बनविण्यात आला. सुमारे ३५ वर्षांच्या अनुभवानंतर, असे जाणवले की १९५५ च्या कायद्याने (ज्यामध्ये १९७६ मध्ये सुधारणा करण्यात आली) सामाजिक प्रथांवर पुरेसा प्रतिबंध आला नाही, जे अविरतपणे आणि व्यापक पद्धतीने चालू राहिले, अनुसूचित जाती आणि जमातीच्या समुदायातील सदस्यांना अत्यंत भेदभावपूर्ण पद्धतीने वागवून,

बहुतांश घटनांमध्ये, सार्वजनिक ठिकाणी त्यांना कलंकित करून, समाजातील सर्व सदस्यांना ज्या अत्यावश्यक मानवतेचा हक्क आहे ते त्यांना अक्षरशः नाकारले.

१३. संविधानाने सर्व लोकांना, विशेषतः जे अजूनही बहिष्कार आणि भेदभावाचे बळी ठरले आहेत, त्यांना दिलेल्या हक्कांची हमी यातील दरी दूर करण्यासाठी अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती (अत्याचार प्रतिबंध) कायदा, १९८९ (यापुढे "कायदा") लागू करण्यात आला. अनुसूचित जाती आणि जमातीच्या सदस्यांवर होणारे अत्याचार रोखण्यासाठी, अशा गुन्ह्यांच्या खटल्याच्या सुनावणीसाठी विशेष न्यायालयांची तरतूद करण्यासाठी आणि अशा गुन्ह्यांच्या पीडितांना दिलासा देण्यासाठी आणि पुनर्वसनासाठी आणि त्याच्याशी संबंधित किंवा प्रासंगिक बाबींसाठी १९९५ मध्ये या कायद्यांतर्गत नियम तयार करण्यात आले होते. या विधेयकाला जोडलेले उद्दिष्टे आणि कारणांचे निवेदन जेव्हा संसदेत मांडण्यात आले तेव्हा असे दिसून आले कि अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींची सामाजि-आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यासाठी विविध उपाययोजना करूनही ते असुरक्षित राहिले. त्यांना अनेक नागरी हक्क नाकारले जातात आणि विविध गुन्हे, अनादर, अपमान आणि छळाला सामोरे जावे लागते. अनेक क्रूर घटनांमध्ये त्यांना त्यांचे जीवन आणि मालमत्तेपासून वंचित ठेवण्यात आले आहे. विविध ऐतिहासिक, सामाजिक आणि आर्थिक कारणांमुळे त्यांच्यावर गंभीर अत्याचार केले गेले. अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींच्या सदस्यांचा शतकानुशतके ज्या अनेक पद्धतींनीं अपमान केला जात आहे, त्यांच्यावर निर्दयीपणे अत्याचार केले जात आहेत, त्यांचा अपमान केला जात आहे, त्यांना आर्थिक आणि सामाजिक अधिकार नाकारले जात आहेत आणि अत्यंत क्षुल्लक कामे

करण्यासाठी पदच्युत केले जात आहेत, त्या अनेक पद्धतींचा समावेश करण्यासाठी या कायद्यामधे प्रथमच 'अत्याचार' (अॅट्रॉसिटी) ची रूपरेषा आखली आहे.

१४. अनुसूचित जातींवरील अत्याचार प्रतिबंध अहवाल[७] मध्ये स्पष्टपणे वर्णन केले आहे की कठोर दंडात्मक उपाययोजना लागू करूनही अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातीच्या समुदायांवर अत्याचार सुरूच राहिले; कायद्याची अंमलबजावणी करणाऱ्या यंत्रणांनी देखील अशा गुन्ह्यांचा तपास आणि खटला चालवण्यात ढिसाळ दृष्टीकोन दर्शविला होता. अहवालात असे निरीक्षण नोंदवले गेले आहे की ग्रामीण भागात, या समुदायांच्या सदस्यांना कलंकित करण्याचे आणि भेदभावाचे विविध प्रकार आणि प्रथा सुरूच राहिल्या. संसदेनेही २०१५ मध्ये या कायद्यात सुधारणा केली, ज्यात अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती समुदायाच्या सदस्यांना सामाजिकदृष्ट्या तिरस्कार करण्याच्या प्रथांच्या उदाहरणांच्या विचारात त्यातील तरतुदी बळकट केल्या. या पार्श्वभूमीवर, या न्यायालयाने राष्ट्रीय मोहिमेतील दलितांचे मानवी हक्क –विरुद्ध- युनिअन ऑफ इंडिया[८] या निर्णयात असे निरीक्षण नोंदवले आहे की -

> *"प्रकरणांची सतत वाढणारी संख्या हे देखील कायदा आणि नियमांच्या तरतुदींचे पालन करण्यात अधिकारी पूर्णतः अपयशी ठरले हे दर्शविणारे एक संकेत आहे. एन. एच.आर.सी. अहवाल आणि इतर अहवालांवर विसंबून याचिकाकर्त्यांनी कायदा आणि नियमांच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी या न्यायालयाकडे आदेश मागितला.*

१२. आम्ही अभिलेखावरील कागदपत्रांची काळजीपूर्वक तपासणी केली आहे आणि आमचे असे मत आहे की कायदा आणि नियमांच्या तरतुदींचे पालन करण्यात संबंधित अधिकारी अपयशी ठरले आहेत. ज्या प्रशंसनीय उद्देशाने हा कायदा करण्यात आला होता, तो अधिकाऱ्यांच्या उदासीन वृत्तीमुळे पराभूत झाला आहे. हे खरे आहे की युनिअन ऑफ इंडियाच्या अधिवक्तांनी युक्तिवाद केल्याप्रमाणे कायद्याच्या तरतुदींची अंमलबजावणी करण्यासाठी राज्य सरकारे जबाबदार आहेत. तसेच कायद्यातील तरतुदींचे सुनिश्चित पालन करण्यासाठी केंद्र सरकारची महत्त्वाची भूमिका आहे. या कायद्याच्या कलम २१ (४) मध्ये प्रभावी अंमलबजावणीसाठी केंद्र सरकार आणि राज्य सरकारांनी केलेल्या उपाययोजनांचा अहवाल दरवर्षी संसदेसमोर ठेवण्याची तरतूद आहे. जेव्हा अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींच्या हक्कांचे संरक्षण केल्या जाईल तेव्हाच या देशातील सर्व नागरिकांसाठी समानतेचे घटनात्मक उद्दिष्ट साध्य होऊ शकते. अभिलेखावरील उपलब्ध असलेले मुबलक साहित्य हे सिद्ध करते की, कायद्याच्या तरतुदींची अंमलबजावणी न केल्याबद्दल संबंधित अधिकारी दोषी आहेत. अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातीच्या सदस्यांचे कष्ट अव्याहतपणे सुरू आहे. केंद्र सरकार आणि राज्य सरकारला कायद्यातील तरतुदींची काटेकोरपणे अंमलबजावणी करण्याचे निर्देश दिले जावे याविषयी आम्हाला समाधान आहे आणि आम्ही तसे करतो."

१५. सुभाष काशीनाथ महाजन -विरुद्ध- महाराष्ट्र राज्य आणि अन्य[१] याखटल्यामध्ये, द्वि-सदस्सीय न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने असे म्हटले आहे की फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या

(कायद्याच्या कलम १८ अन्वये) अटकपूर्व जामिनाच्या तरतुदींना वगळणे हे जामीन मंजूर करण्यामधे एक पूर्णपणे अडथळा ठरत नाही. (अशा लोकसेवकाच्या) प्रकरणामध्ये नियुक्ती प्राधिकरणाच्या मान्यतेनंतरच आणि इतर प्रकरणांमध्ये जेथे न्यायालयाला हे स्पष्ट होते की अत्याचार किंवा कायद्याच्या तरतुदींचे उल्लंघन करण्याचे आरोप खोटे होते, तेथे (त्या लोकसेवकाचे) नियुक्त प्राधिकारी यांच्या मान्यतेनंतरच लोकसेवकांना अटक केली जाऊ शकते आणि इतर खटल्यांमध्ये वरिष्ठ पोलीस अधीक्षक यांच्या मान्यतेनंतरच अटक केली जाऊ शकते, असेही अधिक महत्त्वाचे मत मांडण्यात आले आहे. तक्रारीची प्राथमिक चौकशी केल्यानंतरच कायद्यांतर्गत खटले दाखल करता येतील, असेही निर्देश देण्यात आले. हे निर्देश कायद्याच्या भावनेच्या विरुद्ध असल्याचे दिसून आले आणि सदर निर्देशांना सार्वजनिक पटलावर लक्षणीय प्रतिसाद मिळाला; (युनिअन ऑफ इंडिया) भारतीय संघराज्यानेही त्यांच्या पुनरावलोकनासाठी या न्यायालयात धाव घेतली. त्यामध्ये फेरविचार प्रक्रियेत, त्री सदस्सीय न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने, युनिअन ऑफ इंडिया - विरुद्ध - महाराष्ट्र राज्य[१०] या मधेही निर्देश मागे घेतले आणि रद्द केले.

१६. संसदेने (२०१९ चा कायदा क्रमांक २७ द्वारे) २०१८[११] ची दुरुस्ती लागू केली, जो या कार्यवाहीतील आव्हानात्मक विषय आहे. सुभाष काशीनाथ महाजन (उपरोल्लेखीत) प्रकरणातील न्यायालयाच्या घोषणेचा परिणाम पूर्ववत करणे हा संसदेचा स्पष्ट हेतू होता. या दुरुस्तीच्या तरतुदीने सुभाष काशीनाथ महाजन या मधिल दिलेले निर्देशांची पायमल्ली करून ते स्पष्टपणे मागे टाकले आहे, ज्यामध्ये संबंधित पोलीस उपअधीक्षकाद्वारे सात दिवसांच्या आत प्राथमिक चौकशी करून सदर आरोप कायद्यांतर्गत गुन्हा ठरतात की नाही हे शोधून

काढल्यानंतर सदर प्रकरणांमध्ये वरिष्ठ पोलीस अधीक्षकांच्या मान्यतेनंतरच अटक केली जाऊ शकते. यामधे प्रथम खबरी अहवाल (एफ. आय. आर.) नोंदवण्यास विलंब होईल आणि कायद्याच्या तरतुदींच्या काटेकोर अंमलबजावणीमध्ये अडथळा येईल ही चिंता दूर करणे हा संसदेचा हेतू होता.

१७. न्यायमूर्ति मिश्रा यांच्या निकालात बऱ्याच चर्चेचे वर्णन केले आहे आणि *सुभाष काशीनाथ महाजन* (उपरोल्लेखित) मधील न्यायनिर्णय परत बोलावून पुनर्विलोकन करण्यास कारणीभूत असलेल्या युक्तिवादाचा पुनरुच्चार केला आहे; मी त्यांचा आदरपूर्वक स्वीकार करतो. मी त्याला फक्त इतकीच जोड देईन की ह्या कायद्याच्या तरतुदींमध्ये, विशेषतः प्राथमिक चौकशीला प्रतिबंध करणाऱ्या सुधारणांच्या संदर्भात किंवा ह्या कायद्यांतर्गत दंडनीय गुन्ह्यांसाठी आरोपी असलेल्या सरकारी कर्मचाऱ्यांच्या अटकेवरील बंदी हटवणाऱ्या तरतुदींच्या संदर्भात कोणताही हस्तक्षेप करणे हे सकारात्मक पाऊल ठरणार नाही. विविध अहवाल, शिफारशी आणि अधिकृत आकडेवारी, ज्यात राष्ट्रीय अपराध रेकॉर्ड ब्युरो[१२] ह्यांनी जाहीर केलेली आकडेवारी देखील समाविष्ट आहे, जी एक निराशाजनक चित्र पुढे आणते. आकडेवारी वरून असे दिसून येते की २०१४ मध्ये ४०४०१ गुन्ह्यांच्या घटना नोंदवल्या गेल्या; २०१५ मध्ये ३८,६७० गुन्ह्यांच्या घटना नोंदवल्या गेल्या; आणि २०१६ मध्ये ४०८०१ गुन्हे नोंदवले गेले. २०१६ च्या अहवालाच्या[१३] एका विश्लेषणा नुसार, २००६ ते २०१६ दरम्यान अनुसूचित जाती समुदायांच्या सदस्यांविरुद्ध ४२२,७९९ गुन्हे आणि अनुसूचित जमाती समुदायांच्या सदस्यांविरुद्ध ८१, ३३२ गुन्ह्यांच्या तक्रारी आल्या.

१८. माझ्या मते ज्या न्यायालयांना ह्या कायद्यांतर्गत गुन्ह्यांचा खटला चालवावा लागतो आणि हाताळावा लागतो त्यांनी ही तथ्ये लक्षात ठेवली पाहिजेत. स्वतःला आठवण करून देणे महत्वाचे आहे की कधी कधी (बहुधा शहरी भागात) खोटे आरोप केले जातात, परंतु ते या शोषित वर्गांच्या सदस्यांविरुद्ध प्रचलित आणि व्यापक सामाजिक पूर्वग्रहांचे प्रतिबिंब असतातच असे नाही. लक्षणीय बाब म्हणजे, २०१६ च्या सुधारणेमध्ये, 'अत्याचार' च्या विस्तारित व्याख्येमध्ये, घातक प्रथांची (कलम ३ अंतर्गत) यादी देखील करण्यात आली आहे, ज्यात खाण्यायोग्य नसलेले पदार्थ जबरदस्तीने खाऊ घालणे, अशा समुदायांच्या सदस्यांच्या घराजवळ किंवा शेजारच्या भागात मलमूत्र टाकणे आणि अशा अनुसूचित जातीच्या समुदायांच्या सदस्यांना होणाऱ्या इतर अनेक प्रकारच्या अपमानांचा समावेश आहे. ह्या सर्व गोष्टी याचिकाकर्त्यांच्या चिंतेपेक्षा मोठ्या आहेत की पुरेसे संरक्षण न देता निरपराध व्यक्तिंना तपास आणि कायदेशीर कारवाईच्या मनमानी प्रक्रियेला सामोरे जावे लागेल. ह्या कायद्यांतर्गत गुन्हे करणाऱ्या आरोपींना सर्व प्रकारच्या संरक्षणासह खटल्याचा अधिकार उपलब्ध आहे; ते सुधारणेचे अधिनियमन झाल्यानंतरही अपरिवर्तित राहतात.

१९. कलम १८ ए ची तरतुद आणि अटकपूर्व जामिनाचा जो आवाका आहे त्या संदर्भात, न्यायमूर्ति मिश्रा यांच्या न्यायनिर्णयात असे म्हटले आहे की, ज्या प्रकरणांमध्ये प्रथमदर्शनी तक्रारीत अटक आवश्यक असल्याचे कोणतेही पुरावे अस्तित्वात नाहीत, अशा प्रकरणांमध्ये अटकपूर्व जमीन देण्याचा निर्देश देण्याचा न्यायालयाला अंगभूत अधिकार आहे.

२०. मी या निरीक्षणासोबत फक्त एक सावधान पत्र जोडतो आणि यावर जोर देतो की अटकपूर्व जामिनासाठी कोणत्याही अर्जावर विचार करताना उच्च न्यायालयाला दोन हितसंबंधांचा समतोल राखावा लागतो: म्हणजे फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम 438 अन्वये अधिकारक्षेत्राचे रूपांतर करण्यासाठी अधिकाराचा वापर केला जात नाही, परंतु त्याचा कमी प्रमाणात वापर केला जातो आणि असे आदेश अत्यंत अपवादात्मक प्रकरणांमध्ये दिले जातात जिथे प्रथम खबरी अहवाल मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे सकृतदर्शनी गुन्हा सिद्ध होत नाही आणि पुढे असेही म्हटले आहे की जर अशा प्रकारच्या प्रकरणांमध्ये असे आदेश दिले गेले नाहीत, तर त्याचा परिणाम अपरिहार्यपणे न्यायाचा अपव्यय किंवा कायद्याच्या प्रक्रियेचा गैरवापर होईल. अन्यथा जामिनाच्या तत्वज्ञानाच्या विरुद्ध असलेल्या अशा कठोर अटी, मला अत्यंत आवश्यक वाटतात, कारण अटकेपूर्वी जामीन मंजूर करण्याच्या अधिकाराचा उदारपणे वापर केल्यास संसदेचा हेतू अयशस्वी होईल.

२१. जोपर्यंत कायद्यातील तरतुदी खऱ्या अर्थाने, अत्यंत तळमळीने आणि तत्परतेने अंमलात आणल्या जात नाहीत, तोपर्यंत जातीविरहित समाजाचे स्वप्न आणि आदर्श केवळ स्वप्नच, आणि मृगजळ राहणार आहे, याचा पुनरुच्चार करणे आणि त्यावर भर देणे महत्वाचे आहे. अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती समुदायांचे उपेक्षित होणे हा एक कायमस्वरूपी बहिष्कार आहे आणि तो बहुतकरून केवळ जातीच्या ओळखीवर आधारित आहे. हे विभाजित समाजाच्या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी आहे, जे संविधानातील तरतुदी व्यक्त करतात ज्यामुळे बंधुत्व या संकल्पनेला मूर्त स्वरूप प्राप्त होते. बंधूत्व ह्या संकल्पनेचा संविधानातील प्रस्तावनेत उल्लेख केला आहे आणि ह्या कायद्या सारख्या संविधी तयार

करण्यात आल्या आहेत. सर्व माणसांना माणूस म्हणून वागवले जावे, त्यांच्या जन्मजात प्रतिभेला समान संधी उपलब्ध व्हाव्यात आणि प्रत्येकजण आपापल्या स्वप्नांच्या पाठपुराव्यात निर्भय असावा, हा सामाजिक - किंबहुना सामूहिक संकल्प यातून अधोरेखित होतो. आपल्यापैकी प्रत्येकाला दैनंदिन जीवनात ज्या प्रश्नावर लक्ष द्यावे लागेल, तो म्हणजे समानता आणि कायद्याच्या राजवटीसाठी वचनबद्ध असलेल्या लोकशाहीत जातीच्या ओळखीवर आधारित बहिष्काराची सध्याची परिस्थिती कायम राहू दिली जाऊ शकते का? तसे असल्यास, कधीपर्यंत? आणि सगळ्यात महत्त्वाचं म्हणजे आपल्यापैकी प्रत्येकजण (बंधुत्वाची) संकल्पना कर्मकांडाच्या औपचारिकतेपुरती मर्यादित न ठेवता समाजातील सर्व घटकांमध्ये बंधुत्वाची भावना जोपासण्यासाठी काय करू शकतो, ही प्रत्येकाच्या अस्मितेच्या "इतरत्वाची" मूक पावती आहे.

२२. वरील निरीक्षणांच्या अनुषंगाने आणि अधीन राहून माझे मत आहे की ह्या याचिका निकाली काढण्यात याव्या आणि त्यानुसार याचिका निकाली काढण्यात येत आहे .

.... न्या.

[एस. रवींद्र भट]

नवी दिल्ली,

१० फेब्रुवारी २०२०

<u>न्यायनिर्णयांची यादी</u>

१. अनुच्छेद १५ चे संबंधित भाग खाली काढले आहेतः

"१५. धर्म, वंश, जात, लिंग किंवा जन्म ठिकाण या आधारावर भेदभाव करण्यास प्रतिबंध

(१) राज्य कोणत्याही नागरिकाविरुद्ध केवळ धर्म, वंश, जात, लिंग, जन्मस्थान किंवा त्यापैकी कोणत्याही आधारावर भेदभाव करणार नाही.

(२) केवळ धर्म, वंश, जात, लिंग , जन्मस्थान या अथवा यापैकी कोणत्याही कारणांवरून कोणताही नागरिक -

(अ) दुकाने, सार्वजनिक उपाहारगृहे, उपाहारगृहे आणि सार्वजनिक करमणुकीची ठिकाणे यात प्रवेश करणे ; किंवा

(ब) पूर्णतः किंवा अंशतः राज्याच्या निधीतून देखभाल करण्यात येणाऱ्या पैश्याने राखलेल्या अथवा सर्वसाधारण जनतेच्या उपयोगाकरताच खास नेमून दिलेल्या अश्या विहिरी, तलाव, स्नानघाट, रस्ते आणि सार्वजनिक वापराच्या जागा यांचा वापर करणे, याबाबतीत कोणतीही निःसमर्थता, दायित्व, निर्बंध किंवा शर्त यांच्या अधीन असणार नाही."

(३) या अनुच्छेदातील कोणतीही बाब राज्याला महिला आणि मुलांसाठी कोणतीही विशेष तरतूद करण्यापासून रोखू शकत नाही

२. गुरु ग्रंथ साहेब पृष्ठ ८३

३. बी. शिवा राव : भारतीय राज्यघटनेची रचना खंड ३, पृष्ठ ५१० (१९६८).

४. १९९२ पूर. (३) एस सी आर ४५४

५. १९९३ (१) एस सी आर ४८०

६. २०११ (७) एस सी सी४५७

७. राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोगाने प्रकाशित केलेले (येथे पहा - एचटिटिपी://एनएचआरसी.एनआयसी.इन/पब्लिकेशन्स/अदर-पब्लिकेशन्स,१५ डिसेंबर, २०१९, ८. २७ वा)

८. (२०१७) २ एस सी सी ४३२

९. २०१८ (४) एस सी सी ४५४

१०. २०१९ (१३) स्केल २८०

११. सुधारणेचा कार्यान्वित भाग, एक संक्षिप्त भाग, खालीलप्रमाणे आहेः

"२. अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती (अत्याचार प्रतिबंध) कायदा, १९८९ च्या कलम १८ नंतर खालील कलम समाविष्ट केले जाईल, म्हणजेः- असे.

"१८-अ. (१) या कायद्याच्या उद्देशांसाठी, (अ) कोणत्याही व्यक्तीविरुद्ध प्रथम माहिती अहवालाच्या नोंदणीसाठी प्राथमिक चौकशीची आवश्यकता राहणार नाही; किंवा (ब) ज्या व्यक्तीविरुद्ध या कायद्यांतर्गत गुन्हा केल्याचा आरोप करण्यात आला आहे अशा कोणत्याही व्यक्तीला अटक करण्यासाठी तपास अधिकाऱ्याला आवश्यक असल्यास मंजुरीची आवश्यकता भासणार नाही आणि या कायद्यांतर्गत किंवा संहितेअंतर्गत तरतूद केल्याखेरीज कोणतीही प्रक्रिया लागू होणार नाही.

(२) कोणत्याही न्यायालयाचा कोणताही निर्णय किंवा आदेश किंवा निर्देश असला तरी, संहितेच्या कलम ४३८ च्या तरतुदी या कायद्यांतर्गत असलेल्या खटल्याला लागू होणार नाहीत."असे म्हटले आहे.

१२. एचटीटीपीः//एनसीआरबी.जीओव्ही.इन/स्टेट पब्लिकेशन/सीआयआय./सी.आय.आय २०१६/पी.डी.एफ.एस./टेबल%२०७अ.१.पीडीएफ ज्यात अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातीच्या सदस्यांवरील गुन्ह्यांशी संबंधित असलेली आकडेवारी.

१३. इंडियास्पेंड एचटीटीपीः//डब्ल्यू.डब्ल्यू.डब्ल्यू.इंडियास्पेंड.कॉम/ओव्हर-अ-डिकेड-क्राइम-रेट-अगेन्स्ट-दलित-रोज-बाय-७४६-७४६/

अस्वीकरण

या न्यायनिर्णयाच्या मराठी भाषेतील अनुवादाचा वापर हा पक्षकारास त्याचा/तिच्या मातृभाषेमध्ये त्याचा अर्थ समजून घेण्यापुरताच मर्यादित राहील आणि त्याचा इतर कोणत्याही कारणाकरिता वापर करता येणार नाही. तसेच, इंग्रजी भाषेतील न्यायनिर्णय हाच सर्व व्यावहारिक आणि कार्यालयीन वापराकरिता विश्वसनीय असेल आणि तोच त्यातील आदेशाच्या निष्पादन आणि अंमलबजावणी करिता वैध मानला जाईल.

XXX